

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՔՈՎԵԱՆ *)

ԺԲ

Արուսեանի գործունէութիւնը Նրեանում:

Տխուր սրտով թողեց նա Թիֆլիզը, անցաւ Գեղարքունեաց լեռները, տեսաւ Սեանի միայնակեաց մենաստանը, ապա Մասիսը, Այրարատ, Էջմիածին: Որքան ծանր էր թողնել իւր ազնիւ բարեկամներին, բայց որքան ուրախալի էր ապրել, կեանք քաշել այնտեղ, որտեղ իւր մանկութեան օրերն է անցկացրել, ծծել այն օդը, որ շնչել են իւր հայրն ու մայրը, ազգականները և վերջապէս ազգի նշանաւոր որդիքը:

Հայաստանի սիրտը իւր կանաչազարդ այգեստաններով փռւում է նրա ոտքերի առաջ, հողին պանծում է եթերային բարձունքները, դիտելու իւր հայրենի երկիրը, աւերակները— որտեղ չքեղազգեստ գլխոյներին փոխարինել են բուերը, փառաւոր պալատներին մամուսպատ փլուտակները:

Այս տպաւորութիւնները հետզհետէ յետ են մղում նրանից նախկին ծանր փութերը: Զգացուած սրտով թափում է իւր սրտի ամբարածը «Մուտ ի հայրենիս» ոտանաւորի մէջ¹⁾:

*) Տես «Լուամայ» Բ. տ. գիրք Ա.

1) Գաւազան զչոր թողեալ պանդխտին
Իիմէ առ բեզ այժմ սիրով կաթողին,
Որդին կարօտեալ ի գիրկս քո հանգչիլ
Փութա աստանօր մայր իմ թանկագին...:

Նրադք և անուրջք՝ տեսիլք և իմ միտք
Քո չէին միթէ մինչև ցարդ հովիտք,
Քո անոյշ լերինք, Քո դաշտք երկնանմանք,
Որոց բուռն սիրով մաշիւր իմ սիրտ միշտ...:

Չեն այս իշխանաց ճոխ բնակարանք
Չեն չքոյ, փառաց քարոզ այս տապանք
Բուռն ժամանակին դարձեալ այժմ ի կիր,
Ուր երբեմն փայլէրն վեհից դամարճակ...:

Տօնեմ զՔո տեսիլ՝ սեղան սրբութեան՝
Տօնեմ, փառաւորեմ զանունդ յաւիտեան,
Փառքդ Հայաստանի, գերաւբարձդ Մասիս,
Համայն դու ազգաց ուխտի սուրբ արձան:

Չնայած որ մի քանի անգամ եկել էր Արուսեանն իւր հայրենի գիւղը, բայց հասարակութիւնը—համագիւղացիք չէին ճանաչել նրան. դեռ նրա ազնիւ սիրտը չէին նկատել, դեռ գնահատելու արժանի ոչինչ չէին գտել, ուստի առաջին անգամներում ընդառաջ գնացողներ չեն եղել, բայց այս անգամ Արուսեանը տեսուչ էր գալիս Նրեանի նահանգական դպրոցի. «պէտք է գնալ, քանի որ նա այժմ մեծ մարդ է, նա կարող է մեզ օգնութիւն անել», այսպէս են խօսեցել քանաքեռցիք և մեծ խմբով դիմաւորելու գնացել մօտիկ կայարանը, Ուրբաներով ընդունել են և կեցցէներով համբուրուել:

«Հէնց նոյն տեղը կառքի անիւր կոտորուեց և մինչև չինելը մեր քէֆն էր հարցնում» (Քանաքեռցի). խօսում է նրանց կենցաղավարութեան մասին և իր կողմից խրատներ տալիս ապրողուստի, վարուցանքի, այգեգործութեան և առաւելապէս ուսման մասին:

Ապա կառքին հետևելով մեծ չքով բերել են նորան Քանաքեռ, այդ օրը մեծ բազմութիւն էր հաւաքուել տեսնելու իրենց հայրենակցին և նրա այլազգի ամուսնուն, որ ամենից շատ էր հետաքրքրութիւն գրաւել: Նղբալքը շատ մեծ պատուով են ընդունում. մայրը ուրախութիւնից լալիս էր, քանի որ այնուհետև խաչատուրը պիտի Նրեան մնար իրենցից մօտիկ:

«Իբրև ջերմեռանդ հայ նա գալուց անմիջապէս իւր բոլոր բարեկամներով գնաց Գեղարդ ուխտ» (Քանաքեռցի):

Մի քանի օրից յետոյ նա թողեց Քանաքեռը, շտապեց Նրեան ստանձնելու տեսչի պաշտօնը: Այն անհուն սէրը, որ նա ունէր դէպի իւր հայրենիքը, այն խանդոտութեան հասած կիւրքը, որ միշտ վառել և բորբոքուել էր նրա մէջ սուրբ նպատակի համար, այժմ աւելի ևս մեծ ասպարէզ է գտնում: Նա իբրև անխոնջ մշակ ուսուցանում էր, իբրև անվհատ վարդապետ վարդապետում էր «ու որպէս արուեստ ուսուցանէր, այլ իբրև գիտի առաքելաբար աշակերտելոցն տայր»:

Այն յարաբերութիւնները աշակերտների հետ, ինչ որ ունէր Թիֆլիզում, աւելի ևս կապում է այստեղ իւր հոգևոր գա-

Պահեա՛ միայն հայր, դաշխար և զորդիս
Անփորձ անասան ի կենցաղոյ յաստիս,
Մի այլ մխեացեն մեզ հեղհեղք կործանման,
Մի հայր քաղցրագութ՝ յապայն կամ զարդիս:

Սուրբ եկեղեցին մեզ կաթիլք ձեր արեան,
Սուրբ յիշատակ ձեր հոգիք պատուական,
Հիմնադիրք ազգի, փրկիչք աշխարհի,
Հսկայք երկնածնունդք անմահք անվախճան:

(Յիշատ. Պ. Ղօրղան.)

ւակներին հետ: Արտիկանի դուռն աշակերտների համար միշտ բաց էր, երբ ուզենայինք կարող էինք դնալ: (Վ. Խուդաբաշ.):

Հանգիստաւոր օրերին, տօներին հաւաքում էր աշակերտներին դպրոց, բացատրում էր օրուայ նշանակութիւնը, ապա փող էր տալիս հասակաւորներից մի քանիսին որ զնան միրգ առնեն, իսկ ինքը միւս աշակերտների հետ միասին դպրոցական ճանապարհորդութիւն էր կատարում դէպի մօտիկ այգիները կամ կարկաչահոս Ջանգուի գեղեցիկ ափերը: Միրքը բերում թափում էին իրենց առաջ կանաչ խոտի վրայ և հանաքներով ու սրախօսութիւններով ուտում էին: Մրգից յետոյ արգելում էր ջուր խմելը: Ապա խաղեր էր սարքել տալիս. աւելի շատ սիրում էր ցատկելը:

Այգիների մէջ փոքրիկ ծառեր տեսներիս—բոյսեր նկատելիս անմիջապէս դրանց մասին էր խօսում, գիւղատնտեսական զանազան հարցեր էր չօչափում և ապա պատուիրում էր որ իւրաքանչիւրը մի հատ հանէ, որպէս զի ուսումնարանի բակում—իրենց մարգերի մէջ տնկեն: Աշակերտները բաժանուած էին խմբերի. իւրաքանչիւր խումբ մի մարդ ունէր, որտեղ ծաղիկներ էին ցանում և ծառեր տնկում: Արտիկանը սովորեցնում էր պահելու եղանակը, խնամելու միջոցները, որքան ինքը գիտէր և լսել էր ուսուցիչներից:

Աւելի յարմարաւոր և գեղեցիկ օրերին տանում էր աշակերտներին Ջանգուի մէջ լողանալու, նախօրօք դրուած պատուէրներով: Աշխատում էր որ սպարտացիների նման իւր բոլոր աշակերտները լողանալ սովորեն:

Ձմեռ ժամանակ տօներին նոյնպէս չէր թողնում, որ աշակերտները պտրապ անցկացնեն. հաւաքում էր դպրոց և կրկին միրգ բերել տալով, ուրախացնում էր. ապա զանազան զուարճալի պատմութիւններ էր պատմում, խրատներ կը տար հեռու կենալ մօլութիւնից, շուայութիւնից: Բոլորը յափշտակուած լսում էին նրան. (Վ. Խուդաբաշեան):¹⁾

Իւր աշակերտներին բոլորին անունով էր կանչում և ոչ ազգանունով ինչպէս շատերն արել են և անում են. աշակերտ-

¹⁾ Մինչև այսօր պ. Վ. Խուդաբաշ. շատ լաւ յիշում է հետեւեալ երկու անեկդոտները:

Մի գերմանացի շատ հարուստ կին ցանկանալով իւր անթիւ դանձերով ուրիշի աչքերը շլացնել, մի անգամ իւր մօտ հիւր եկող Յ կնոջ պատուելու համար հրամայում է անագին ծախսեր անել և միայն մրգի համար 5000 ռ. տալիս: Դուք ասացէ՛ք, տղայք, արժէ այդքան փող մխսել միայն մրգի համար, միթէ այդ փողով չէր կարելի մեծամեծ գործեր կատարել, հարկւրաւոր որք տղաներին ուսում և կրթութիւն տալ:—Իհարկէ կարելի է և պէտք է, պատասխանում էին տղաները:

ներն էլ „պ. Աբովեան“ էին կանչում, քանի որ նա պատուիրել էր ոչ մի ժամանակ իրեն վարժապետ կամ վարդապետ չասել:

Նրա մտերմական յարաբերութեան մասին գէպի աշակերտները և խալֆայական ուղղութեան խսպառ վերացներուն համար ամբողջ քաղաքում հիացմամբ խօսում էին: Հոգևոր դպրոցի աշակերտները տեսնելով որ Աբովեանն այնքան քաղցրութեամբ էր վերաբերում գէպի իւր աշակերտները, բոլորն երանի էին տալիս: Քանի որ խեղճերն ամեն ժամանակ փալախայի հարուածներէ տակ այնպիսի օրի էին ընկնում, որ ստիպուած էին լինում շարժւերով տանը նստել: (պ. Նազար Տէր-Աւետիքեանց):

Բացի իւր աշակերտներից, որ այնքան մխիթարութիւն էին պատճառում, Աբովեանն ունէր մի տղայ և մի աղջիկ (Մօրից կամ Վարդան, Աղօլայիդա կամ Զարմանդուխտ. գերմանական անունները կ'իսն է գրել, իսկ հայկականը ինքը): Սրեխանների համար առանձին կառք էր շինել տուել որ միշտ զբօսնելու տանէ: Աղջկան որդուց աւելի էր սիրում (ըստ ասութեան տ. Զ. Բաժակուն), նրան միշտ ուսերի վրայ նստացրած ման էր ածում. գիշերը՝ քնած ժամանակ անգամ գնում էր համբուրում աղջկան և լացեցնում. քանի-քանի անգամ կ'իսն խնդրել է, որ երեխային անհանգիստ չանէ, սակայն սիրող ծնողն ուշադրութիւն չէր դարձնում: Մանուկ հասակում երեխաները սովորել էին կարգալ-դրել թէ հայերէն, թէ ռուսերէն և թէ գերմաներէն: Փոքրիկ ոտանաւորներ էր սովորեցնում և լաւ արտասանողին պարգև էր տալիս (չէնց այս է պատճառը, որ պ. Վ. Աբովեանի ռուսերէն արտասանութիւնը կատարեալ ռուսական է):

Այդ ժամանակ Սրեան է գալիս Արիխ ճանապարհորդը Ներսէս Ալտարակցու յանձնարարական նամակով Աբովեանի անունով: Վերջինս ընդունելութիւն ցոյց տալուց յետոյ՝ ուղեկցում է նրան: Պատիւ, յարգանք, ընդունելութիւնք և յօժարակամ պատրաստութիւն մերադնեայց ի մեծէ սկսեալ մինչև ցփոքու-

Մի հարուստ ժլատ, որ իւր գլխարկի համար փող չէր տալիս, այլ միշտ փողոցում կամ աղբանոցում ընկածը կը վերցնէր, ունէր մի խիստ չուայ տղայ: Վերջինն ամեն օր խնջոյքներ էր սարքում, հարիւրաւոր մարդիկ էր հրաւիրում և տասնաւոր ոչխարներ, եզներ էր մորթում, քէֆ անելով վատնում հօր ունեցածը:

—Հիմա տեսէք, ահագին կարողութեան տէր մարդը գլխարկը աղբանոցից է վերցնում, իսկ որդին մի քանի տարում ուղում էր հօր ունեցածը ոչնչացնել: Միթէ այդպէս պիտի լինէր հայրը կամ որդին.—իհարկէ ոչ, պատասխանում էին աշակերտները:

ներս, և ամենայն ուրեք, մանաւանդ ի սուրբ Աթոռն մեր էջմիածին նպաստամատոյց գտանել յամենայն զօրութենէ դիտաւորութեանց այնր գիտնականի՝ անցին անցին անդր քան զչափըն։ Միմիայն Տիրահրաւէր շունչ Ձերդ վեհափառութեան բաւական էր ի բորբոքել յամենայն զգայուն սիրտ Հայկազանց զոհել նմա և զկեանս անգամ։ Սւ ոչ մի գիտնական ճանապարհորդ նախ քան զսա եգիտ և գտցէ զայս օրինակ եռանդանփոյթ ջերմեռանդութիւն ի կատարումն կամաց քոց¹⁾։ (Փորձ)։

Բացի Արարատեան աշխարհը մանգալուց նոքա անցնում են սահմանը—Բայազիտի և Մակուայ գաւառները։

Արիւր բոլորովին գոհ սրտով հեռանում է Արովեանից, խնդրելով միշտ և միշտ յիշել իւր թանկագին նամակներով։

Քաղաքում հէնց սկզբից Արովեանը յայտնուել էր իբրեւ առաջնակարգ մարդ. ամեն մի նշանաւոր հանդիպին կանչում էին, ուր շատ անգամ չէր գնում ամուսնու պատճառով. վերջինս խոյս էր տալիս խնջոյքներից առարկելով որ լեզուն չի հասկանում. ուստի և նա շատ տեղեր չէր յաճախում, մտածելով գուցէ միայնակ լինելու—իմ և կնոջս անհամաձայնութեամբ կամ անհաշտութեամբ բացատրէին։

Խնջոյքներում դէպքից օգուտ քաղելով խօսում էր հասարակութեան հետ զանազան խնդիրների մասին. աշխատում էր բանալ հասարակութեան միտքը դէպի ուսումն ու յառաջադիմութիւն։ Գերմանացիների նիստ ու կացը, կենցաղավարութիւնը նրա խօսակցութեան մեծ նիւթ էին տալիս։ Սեղանի վրայ առհասարակ մի բաժակից աւելի գինի չէր խմիլ։ Սթէ ըստ ընդունուած սովորութեան ստիպէին, անմիջապէս կը թողնէր և դուրս կը գար, իւր այսպիսի չափաւորութեամբ ամենքին գեղեցիկ օրինակ էր տալիս։

Ներքեմն այցելում էր իւր ծննդավայր գիւղը կամ մենակ կամ հիւրերով. ևրոպացի շատ ճանապարհորդներ մեծ յարգանք են վայելել Արովեանց ընտանիքում։ Բանաստեղծ Բօդենշդետը շատ գեղեցիկ ընդունելութիւն է գտել. հայկական ընտանեկան մաքուր կեանքը, ամօթխածութիւնը հիանալի գոյներով է ներկարագրում նա։

Գիւղում նա չէր քաշուիլ ժողովրդից. այլ ընդհակառակը միշտ բոլորի հետ շփոււմ էր, խորհուրդներ էր տալիս. ամենքը զարմանում էին նրա այնքան քաղցր բնավորութեան և բարի խրատների վերայ։ Այն գեղեցիկ խօսքերն, այն խրախուսական քարոզներն, որ երիտասարդը ուղղել է իւր համագիւղացիներին, մի առանձին հրճուանքով մինչև այժմ պահուել է ժամանակակից մարդկանց բերանում¹⁾։

¹⁾ "Գիւղական կեանքը գովելի կեանք է, դա սուրբ գործ է, չպէտք է ձեռքից տալ։ Մենք թէև ուսումնական ենք, բայց

Գիւղացիք իրենց բաղդաւոր էին համարում այդպիսի մի բարեկամ և ծանօթ ունենալով, ամեն օր հրաւիրում էին իրենց տները, միասին քէֆեր էին անում: Նրբեմն հասարակական ճաշ էին տալիս աւելի շատ՝ մօտակայ ծառաւորները կոչուած տեղում: Վերադարձին գիւղացիների հետ խաղում էր, յմաս խաբ ու թիւն ներ՝ անում:

Քանաքեռցիք մինչև այսօր օրհնութեամբ են յիշում նրա անունը, որովհետև ամբողջ գիւղի համար մի նշանաւոր բարութիւն և օգնութիւն է արել: Չորան-քեարա կոչուած թուրք գաղթականները գալով բնակութիւն են հաստատում Քանաքեռի հողի վրայ և դաշտի միակ աղբիւրին տիրում: Գիւղացիք միջնորդներ են ուղարկում որ թողնեն իրենց հողը և գնան ուրիշ տեղ, սակայն չեն կարողանում հեռացնել քանի որ արդէն տներ են շինել, այգիներ տնկել: Ոյժն անգամ ճչինչ չէր շինիլ Չորան-Քեարա բարբարոս թուրքերի դէմ: Այսպիսի նեղ բողբոջ ժողովուրդը յիշեց իւր թանկագին բարեկամին, տաքարիւն տղամարդն անմիջապէս դիմեց ուր հարկն է և մի խումբ կողակներ առնելով հեծաւ գիւղացիների հետ գնաց Չորան-Քեարա և ստիպեց անմիջապէս թողնել իրենց բնակարանները և հեռանալ Քանաքեռցիների հողից: Թուրքերը չցանկացան հնազանդուիլ, նա բերել տուեց տանուտէրին և կրկին ստիպեց, սակայն անօգուտ. ընդդիմութիւնը սաստկացաւ, տեսնելով որ առանց ոյժի ոչինչ չէ լինում՝ հրամայեց կօզակներին ծեծել տանուտէրին, Քանաքեռցոց էլ հրամայեց գութանի չղթաներով կապեն տների զերանները և դռէշներ լծելով քանդեն, թուրքերը վերջապէս համոզուեցան, որ այս մարդու ձեռքից չպիտի ազատուին և գործը շատ վատ է գնում, սկսեցին իրենք իրենց հաւաքուիլ և գնալ ուրիշ տեղ: Ապա հրամայեց բանալ այն

կը գայ ժամանակ, որ կը գրկուենք մեր վարած պաշտօններից և չենք կարող ապրել, քանի որ անընդունակ դարձած լինելով չենք կարող հողը մշակել, որ միակ միջոցն է կեանքի համար: Աշխատեցէք, ձեր հալալ աշխատանքը ձեռքից միք տալ. վար ու ցանը պատուական արհեստ է, Աստուած օրհնել է մշակի ձեռքի նեղութիւնը: Մենք մեր ղօնադների համար հարիւր ուռքիլ ենք մսխում, ոչինչ լազաթ չենք տեսնում, իսկ դուք ձեր ունեցածով շատ պարզ և ուրախ էք անցկացնում քաղաքացիներին նախանձի ձգելով: Սրանով չեմ ուզում ասել, որ ձեր երեխաներին հէնց սկզբից տուէք միմիայն դաշտային աշխատանքի, ճիշտ դրա հետ պէտք է միացնել և ուսումը, քանի որ դրանով նա կարող է աւելի հեշտ և լաւ ապրել: Պէտք է երկուսով միանանք, այսինքն դուք, դաշտայինը սովորացնէք. իսկ ես գրքերը, այն ժամանակ երջանիկ մարդիկ կունենանք՝:

(Քանաքեռցի)

աղբերուն, որը կուռի ժամանակ ծածկուել էր թուրքերից: Այսպիսով մի օրուայ գործունէութեամբ մօտ 5,000 դեսեստին հող ձեռք բերաւ իւր սիրելի և ազիզ գիւղացիներէ համար. իսկ ժողովուրդը մինչև այժմ Մուրադ Թափի հետ կապել է և Արուսեանի ամառ անունը:)

Տօն օրերին ինչպէս որ խօսում էր և հասկացնում էր օրուայ նշանակութիւնն, այսպէս էլ բացատրում էր եկեղեցու վեհութիւնը: Աշակերտներին միշտ տանում էր եկեղեցի, հանգիստաւոր օրերին ինքը իւր փոքրիկ որդի Վարդանին հետ շապիկ էր հագնում և դպրութիւն անում: Ոչ միայն իւր դիրքովն այլև յաջող ձայնով մեծ տպաւորութիւն էր անում:

Շատ երկիւղածութեամբ էր կանգնում եկեղեցում և միշտ գէպի Աստուծոյ սեղանը մտիկ տալիս. ձեռներն այդ ժամանակ չէր կախիլ—այլ ընդհակառակը ծալած կրծքին դրած. երբեմն աչքերի մէջ արտասուքներ էին երևում: (պ. Աբ. Դատեանց):

Իւր աշակերտներին պատուիրում էր անպատճառ ժամ գնալ մանաւանդ շաբաթ և կիւրակէ օրերը, չգնացողին նախ և առաջ խրատում էր համոզեցուցիչ խօսքերով, յետոյ պարտազանցին խիստ պատժում էր: Նրա այն խօսքերը, որոնցով եկեղեցի էր հրաւիրում, մեծ ազդեցութիւն էին անում լսողների վրայ, ուստի և ոմանք նրա աշակերտներից անմոռաց կերպով յիշում են: «Ինչու շաբաթը գոնէ երկու անգամ չպիտի գնալ եկեղեցի, որտեղ մարդս իրեն այնքան ազատ է զգում, ինչու չպիտի յաճախել այն սուրբ տեղը, որտեղ մարդս դառնում է մի նոր էակ, հոգով սլանալով Աստուծոյ մօտ. իրեն բուրովին թեթևացած է զգում ամեն տեսակ նեղութիւններից և տառապանքներից: Խորհուրդ եմ տալիս անպատճառ գնալ. մեր սուրբ նախահայրերը արեան թանգ գնով մեզ համար եկեղեցի են թողել, միթէ չպիտի օգտուել այդ հրաշալի պարգևից, Աստուծային աւանդից»: (պ. Աբ. Դատեանց):

Արուսեանը շատերի աչքում փուշ էր դառել, ուստի զանազան գոյներով են նկարագրում այդ ժամանակի ուսումնարանական մասի հոգաբարձուին. վերջինս յանդիմանական նամակ է գրում, թէ ինչու ուսումնարանը թողած ուրիշ գործե-

1) Վերոյիշեալները պատմեցին ինձ քանաքեռցիք իւրեանց եկեղեցու բակում ներկայութեամբ նոյն գիւղի ծխատէր քահանաների (Տէր Դէորգի և Տէր Զաքարիայի) 94 թ. ապրիլի 15-ին աւագ ուրբաթ օրը, երբ ժողովուրդը ժամբողջութիւնից յետոյ նստել էր ննջեցելատէրերի տանից բերուած ուտելիղէնների սեղանի առաջ: Շատ գեղեցիկ ընդունելութիւն ցոյց տուին. ստիպեցին ինձ մնալ իրենց մօտ մինչև զատիկ, սակայն չկարողացայ մնալ. մինչև մութն ընկնելը մի տանից միւսն էին քաշում: Ինձ հետ էր ուսուցիչ պ. Առ. Բաբայեանը:

րով եւս պարապում։ Շատ չանցած նոյնը կրկնուում է։ Չկարողանալով տանել այդ վիրաւորանքը հոգաբարձուի անտեղի պահանջների դէմ գանգատ է ուղարկում ուղղակի լուսաւորութեան նախարարին։

Իբրեւ երոպական կրթութեան տէր մարդ և լաւ հասկացած դպրոցական ճանապարհորդութեան բարձր նշանակութիւնը, նա իւր սաներին երբեմն տանում էր ուլտի ս. Գեղարդ և կամ զանազան տեղեր։

Մի անգամ շատ փառաւոր կերպով Գեղարդ են գնում, ճանապարհորդութիւնը ձիով են կատարում։ Վնայած մեծ բազմութեան, այնու ամենայնիւ բոլորի ծախսն ինքն է հոգում։ Խմբի մէջ բացի հայերից մտան և երկու պարսիկ աշակերտներ (Շաիր-բէկ Հասանաղա Սուլթանոյ)։ Ճանապարհին շատ ուրախ էինք, ձի էինք քշում. քշելու ժամանակ Աբովեանը աշակերտից առաջ չէր անցնում, յաղթութիւնը միշտ աշակերտի կողմն էր թողնում։ Վերեկոյեան դէմ հասանք Գեղարդ, դեռ վաղ Կհասած կողքին բնականօրէն մի դալբալը կար, մտանք այնտեղ ձիանքը կապեցինք. ապա հրամայեց իսկոյն կրակ անել։ Աշակերտներն իրենց խանչալներով փայտեր կոտորեցին և մի քանի րոպէում ահագին խաբոյկ պատրաստեցին։ Սղանալը մի քիչ ցուրտ լինելով՝ պատուիրել էր բոլորին տաք հագնուել և կրակից չհեռանալ։ Մի քիչ հանգստանալուց յետոյ ըստ հին սովորութեան սկսեցինք կրակով խաղալ, Աբովեանը աշակերտներին հրում էր դէպի կրակը, իսկ մենք էլ երբեմն իրեն կրակի մէջ էինք ձգում և ներողութիւն խնդրում. սակայն բոլորովին չէր նեղանում՝ ասելով խաղի ժամանակ մարդ կրակն էլ կընկնի, վայր էլ կընկնի—խաղանք, ոչինչ։ Ընթերցից յետոյ պառկեցինք քնելու, այդ ժամանակն էլ Աբովեանը զանազան պատմութիւններ արաւ, որը չեմ յիշում¹⁾։ (Սրեկի Գեղարդի պատմութիւնն արած կը լինի, որ անում է մի ուրիշ տեղ)։

¹⁾ Վսեմախոհ հոգին Հայկազանց՝ ոչ կամելով տալ զճարտարագործ, այո և զանօրինակ այս շինուած վանից Գեղարդայ, բաղկացելոյ յամբողջ ապառաժէ՝ մարդկային հնարից և հմտութիւն՝ թողեալ է զընթուինս յետնորդաց զչքնադածին զայս ստեղծաբանութիւն զայս մտացածին, որ տակաւին և արժէ ի մէջ Հայաստանեայց որդւոյ՝ հետագայ կերպիւս։ Քոյր և եղբայր յազնուատում տանէ, փափաղելով թողուլ յայխարհի գլխատակարան անմահ, առանձնանայ այս ձոր, և սկսանին կերտել զայս տաճար։ Ի բազում ժամանակս ոչ գիտելով երիտասարդին թէ ուստի սկսանիցէ զշինութիւն՝ խնդրէ յԱստուծոյ յայտնել նմա զտեղին։ Յառաւօտու միում յարուցեալ ի քնոյ տեսանէ զկուան իւր եղեալ ի ծայր ապառաժին։ Անդ ի ձեռն տայ հատանել զառիւլայր, ուստի կոյսն Աստուածարան ի վեր հանէ

Առաւօտեան տարել է ուխտ, դիտել են վանքը ներսից, երկրպագութիւն տուել, մոմ վառել. պարսիկներն էլ հետեւել են իրենց ուսուցչին: Ապա ձիաները նստելով ուրախ զուարթ դարձանք, ճանապարհին «մենք փառք էինք տալիս Աստուծուն, որ այսպիսի մի մարդ, մի գանձ է ընկել մեր ձեռքը»:

Լաւ տրամադրութեամբ, գեղեցիկ տալաւորութիւններով քշում են ձիաները դէպի ակերակների մի սրտամաշ կոյտ, որի կողքով խրչըշալով գլորւում էր փղբրիկ գետակը: Հիւանալի դիրքը և պատմական յիշատակաց արժանի վայրը ազդեց Արտավէանի վրայ, չկամեցաւ շուտով թողնել սրբազան երկրի յետին բեկորները, ուստի և ասաց իւր աշակերտներին՝ «տղայք,

հերօք իւրովք զամենայն բեկորս քարանց: Այս օրինակ շարունակելով զբազմաքերան վաստակ իւրեանց, բանան հետզհետէ գյարգալոյ վիմին ի հրաշակաւոյց տաճար Աստուածային, յաւարտ որոյ մնան ինքեանք ի սպաս և ի բնակութիւն երկնամասն ձեռագործք իւրեանց, ուր կնքեն ի վախճանի և զկեանս իւրեանց երկնանուէր:

բ) Երկրորդ հրաշաբանութիւն այսպէս ճնշէ. (Երևի հնչէ)

Այլաբահակալին Լենգ-Թեմուրայ՝ լուեալ զանուանելի հրաշագործութեանց սրբազան վանիցս և գոլով հեթանոս ապառոււմ անձամբ անձին դիմէ ի փորձ լինել պատմաբանութեանս: Անթիւ զօրօք յարձակի ի ձորն ամայի՝ հրամայէ յոխորտանօք և ծաղրաբանելով բերել նմա զսուրբ նշանս Գեղարդայ: Բայց այն ինչ ձեռք բարձրացուցանեն զնիզակն առ ի հարկալի զսուրբ նշանն աստուածային, յական թոթափել գունդք բերաւոր զօրաց անմարմնոց զրահաւորեալ և ի զգեստս երփնեբանգս յարձակին ի վերայ ամենուստեք: Թշնամին սուրբ հաւատոյ ոչ կարացեալ տանել անգամ և զտեսիլ զայս ահաւոր, տեսանելով մանաւանդ զչփոթ և զհարուած իւրայնոցն, յորոց բազմաց դէմ ի թիկունս դառնայ: այլոց ձեռք գօսանան, բազմաց կուրութիւն յաւիտենական փակէ զյոյսն տուեցեալ, այլք իբրև արձան անկենդան անդ մնան կարկաւոտալ, դառնայ առ իւրսն՝ ողբազին և գոչէ:

գ) Այսամ, Գեօր-գէշ, որ տաճկերէն նշանակէ, Տէր իմ, տես անց, ապա մեծաւ հառաչանօք մաղթէ զթողութիւն, ընծայէ զպարգևս մեծամեծս և դառնայ յետս: Այսպէս անուանեն մինչև ցայսօր և տաճիկք զսուրբ նշանն Գեղարդայ և ոչ պակաս ի Քրիստոնէից պաշտեն զայն:

դ) Վանքն սրբոյն Գեղարդայ է կառուցեալ յանուն սուրբ կուսին, բայց ի պատմագիրս Հայոց այրի վանք կոչի, որ անուն յիւրակի ըստ իմ կարծեաց իսկապէս նկարագրէ գայթմեան այրիութիւն նորա և ամայի վիճակը:

(Յիշ. պ. Ղօրղանեանի):

ես ուզում եմ այստեղ, այս ձորում մի լաւ քէֆ անենք, ինչ կասէք»։ «Ինչ պիտի ասենք պ. Արտվան, հիւանդից էք հարցնում», պատասխանեցին նրա սիրասուն աշակերտները։

Անմիջապէս մօտակայ հովուից մի ոչխար գնելով մորթում են և մի լաւ կրակ պատրաստելով, յամբուրները քաշում և չորս կողմը նստում։ օրն արդէն մթնել էր. իրենք էլ սոված էին քանի որ ժամերով ձի էին խաղացրել։ Պայծառ բնութեան ծոցում, կապոյտ երկնակամարի տակ սկսում են իրենց ուրախութիւնները։ «տղայք, որ մենք մէկ ոչխար չուտենք, բաս ինչ մարդիկ ենք»։ «Ամբողջ գիշերը կերան խմեցին այդ ամայացրած սակայն կանաչադարձ ձորում»։

Լուսադէմին իսկոյն վեր են կենում և անմիջապէս բարձրանում դէպի բլրի գագաթն որտեղ ընկած են «Տրդատայ թախտ» կոչուած պատմական հրաշակերտ ամրոցը ¹⁾։ Բոլոր շինութիւնները այցելում էին, ամեն մի գեղեցիկ քանդակագործի վրայ ժամերով կանգ էին առնում, և տեսութիւններ տալիս։ Պատմում է ամրոցի անցեալի մասին, նրա նախկին փառաւորութեան և Խոսրովիդուխտի մասին։ Չէ մոռանում այդ տեղի վրայ յօրինուած ողբերը, քերթողների երգածները. (Նրէի Աբարանցուն է ակնարկում)։ Գեղեցկագիր սիւների սքանչելի նկարներով զարդարուած պատուանդանները տեսնելով արտասուքի չիթեր է գլորում իւր այրուած աչքերից. ապա 4 հատի վրայ նշաններ գնելով յետոյ տանել է տալիս Նրեան. (որոնցից երկուսը ըստ վ. Խուդ. գտնւում են նահանգապետի տան սիւների տակ)։ Աւերակների վրայ իւր չրջագայութիւնը վերջացնելով ծանր տխրութեան մէջ ընկղմուած չի կարողանում զսպել. համբուրում է հողը և պատուիրում է աշակերտներին հետևելու

¹⁾ Իբրև տասն ասպարէզ հեռի ի վանիցս (Գեղարդայ)՝ մերձ գեղջին Գառնի ի հարաւակողմն ի ծագ բարձրադիր և լայնանիստ ապառաժի միոյ տեսանեն տակաւին աւերակք ամրոցին և ճարտարաշէն հատուածք սեանց և որմոց ապարանացն՝ մեծազօր արքային Հայոց, Տրդատայ Արշակունւոյ, զոր շինեացնա ի բնակարան վայելուչ ամուսնոյ իւրոյ սիրելւոյ։ Այս քաղինք միայն բաւական են յապացոյց կենդանի նախնի փառաց արքայից Հայոց և ճարտարագործութեան ազգին մեր յայն ժամանակս, զոր տեսանողն՝ անխ—հիւր շնչէ ի խորոց սրտի, աւաղելով գկորուստ փառաց աշխարհահռչակն Հայաստանի։ Սխրալի է աստի ահագնածոր տեսիլ որ արշաւն Գառնի գետոյ, կանաչազարդ ձոր նորա և փրփրադէզ աղբիւրք, որք յամենայն կուտէ՝ բորբոքելով, դղրդալով ի ծոց նորա գրկախառնին առ ի բեղմնաւորել, պտղաբերել գխնկաբեր դաշտս Հայաստանի։

(Յիշ. պ. Ղօրդան.)

իրեն ու ճանապարհ ընկնում: Բայց միթէ կարող էր այս սքան-
չելեաց շտեմարանն անմասս և անբաժին մնալ նրա սրտի հե-
ռաւոր անկիւններում, ուստի և վեհ զգացմունքն արտայայտեց,
իւր գեղեցիկ աղբերի մէջ:

«Ի լուին ձոր միայնութեան
Կանգնեա դու հին աւուրց արձան,
Գեղեցկարան ճարտար լեզուաւ
Դու զքոյդ ճառես շուք անվախճան...»

Այլ ո՛ր այն դար ոսկեկամար,
Հայաստանեայց բուռն զօրութեան
Որ զքեզ կառոյց՝ հրաշատաճար
Իւրում տնուան անմահ արձան:

Նա հոգեշունչ լեզուաւ ետ քեզ
Անուն «Այբի» սիրտ իմ այբի,
Ուր հարսնութեան մանեակ, բեհէզ,
Ուր փեսային թագ, ծիրանի:

Հիմ Հայկազունն աստ անխռով
Դիմէ ուխտել այնպէս ուրախ,
Հիմ նորա տէք յարտասուաց ծով
Ոչ փոխին՝ յայս տեսիլ դառն՝ անխ:

Անդ ի տխուր միայնութեան
Բեկորք՝ չքնաղ ապարանին,
Հիմնատապալ, ի շունչ անձայն
Ձոգիս քաշեն անցաւորին:

Լերինք, աստ վեհն Տրդատ արքայ
Տուրածանէր զբազուկս հզօր,
Այս աւերակք, կայան նորա,
Այսպէս խախտեալ գլուխ ի ձոր... ¹⁾

(Յիշ. պ. Ղօրղան.):

Ազատ ժամանակները Արտվեանը այցելում էր զանազան,
գիւղեր, մանաւանդ այն տեղերը, որտեղ ուսումնարան կար:
Ծանօթանում էր հասարակութեան նիստ ու կացի, կենցաղա-
վարութեան և դպրոցական գործի հետ, որն այնքան զբաղեց-
նում էր իրեն:

¹⁾ Այս յիշատակարանը մի հատ 16 թերթանոց քառածալ
տետրակ է, շատ մաքուր արտագրուած և պարունակում է 19
բանաստեղծութիւն, որ շատ ցանկալի էր շուտով հրատարա-
կուած տեսնել: Խորին շնորհակալութիւնս եմ յայտնում պ. Ղօր-
ղանեանին, որը իմ մեծ. ուսուցիչ պ. Ս. Մանգինեանի երաշ-
խաւորական նամակով բարեհաճեց տալ ինձ այդ յիշատակարանը:

Աշտարակը, որ Արարատեան գիւղերի թագուհին, էր պատիւ է ունենում իւր մէջ ընդունելու մեծ հիւրին:

«Չեմ յիշում՝ առաջիկայ թէ երրորդ տարու ամառը՝ յանդարձ մեր վարժապետը լեղապատառներս է ընկնում մեր բացօդեայ ուսումնարանն և դռում, ուղղուեցէք, կարգի ընկէք, փայտի նման տեղներդ չորացէք, վայր թափեցէք. Սրեանի թագաւորական վարժարանի մեծն եկել է, հէնց հիմի էստեղ կը լինի, ձեզ հարցմունքներ կանի, վայ նրան, ով որ մի տառում սխալուել է. ճիշդտի տակին կը մահացնեմ:

Խեղճ Շապուհը տերեկի պէս դողում է, գոյնը դեղին քրքրումի (զաֆրան) է փոխուել, ատամներն իրար են գիպչում:

Մենք խակոյն թուրքերի նամագի և յայտնի ժամերին անհրաժեշտ եղած լուէին կոչուած ծորակաւոր խեցի ջրամաններով, որոնցով ջուր էինք խմում, մերձակայ առուից ջուր հասցրինք, սրսկեցինք: Մեզանից ոմանք էլ աւելները վերցրած՝ եկեղեցու բակը բոլորը մաքրեցինք, գրքերս ձեռք առանք և սկսանք ամեն ոք մեր դասերը բարձրաձայն կրկնել....

Ահա, հեւալով տուն ընկաւ գլխին և յայտնեց «աղայի» գալուստը:

Մի քանի րոպէից «աղան» իւր ետևից Աշտարակի բոլոր առաջաւորներին քարշ տալով, մտաւ եկեղեցու բակը, գնաց ժամի դուռը համբուրեց և մօտեցաւ մեզ:

Մենք ուսուցչի պատուէրի համաձայն՝ տեղներիցս կանգնեցինք և խոր գլուխ տուինք:

Աղան բարեկեց, յետոյ նստեց խալիֆայ Շապուհի միակ հասարակ փայտեայ աթոռի վերայ և մատով ինձ իւր մօտ կանչեց ու հարցրեց....:

Աղան քառորդ ժամի չափ մեզ հարցմունքներ արաւ, կարդալ, թարգմանել տուեց, մեր գրաբաւ կարճ գրութիւնները տեսաւ և հրամայեց տեղերս նստել: Մի ժամի չափ բոլորին մի առ մի քննեց, ամենքիցս էլ գոհութիւն յայտնեց, վարժապետի էլ ձեռքը բռնեց, շնորհակալութիւն արեց»:

Եւ պատուիրեց ծեծը վերացնել:

«Տեսուչ աղան մի ուրիշ նորութիւն ևս սահմանեց, նա գարմացաւ, երբ մեզանից լսեց, որ զրկուած ենք լողանալուց: Հիանալի լողնորդ է եղած աղան, բայց մենք էլ իրանից պակաս չէինք լողանում:

Երեք օր անդադար գալիս էր տեսուչը մեզ այցելութիւն, աչքով չը տեսած և ականջով չը լսած նորութիւններն էր մըտցնում խալիֆայական մահակի և ռոզգու սովոր աշակերտներին մէջ, նոր նոր խաղեր էր սովորացնում. ինքը խաղում էր մեզ հետ և ստիպում վարժապետին հետեւել իւր օրինակին...

Չորրորդ օրն եօթանասուն երեխայք, Շապուհ վարժապետն և գիւղի կէսը ոտքով ուղեկցում էինք Սրեանի արքունի գալոցի մեծապատիւ Տեսչին:

Նա ինքը ցանկացաւ որ իրեն ճանապարհ դնենք երգելով և զուարճանալով:

Նա ձի չը հեծաւ, շուրջ առած դալրոցականներէս՝ մեզ խրախուսելով՝ ոտքով էր գնում:

Գետի կամրջովն անցկացանք, ձորը դուրս ելանք. եթէ նա մեզ չկանգնացնէր, մենք պատրաստ էինք մեր սիրելի և թանկագին հիւրին ուղեկցել մինչև Սրեան:

Ամենքիս մէկ մէկ համըրելով իւր հրաժեշտը տուեց այս խօսքերով:

—Սրեխայք, ձեր վարժապետն ինձ խոստացել է այսուհետեւ ծեծը բոլորովին վերացնել, ամառուայ շոքերին միայն առաւօտեան և երեկոյեան հով ժամանակը պարապել, միւս ժամանակներն ազատ էք, խոստացել է ամեն օր երեկոյեան դէմ ձեզ լողալու տանել, օրական երկու ժամ խաղացնել:

—Բայց երեխայք, եթէ որեւէ խնդիր ունենաք ինձ դառնալու, իրաւունք եմ տալիս գրաւոր դիմելու. ես Սրեանի թագաւորական ուսումնարանի տեսուչն եմ, ձեր թուղթն ուղղակի ուսումնարան ղրկեցէք. մի քաշուէք, ես ինքս էլ գիւղացի եմ: Քանաքեւ գիւղիցն եմ. իմ անունս է Խաչատուր Աբովեանց:

Աստուած կեանք տայ, շատ շնորհակալ ենք, ձայն ձայնի տուինք մանուկներս:

Նա ձի նստեց և հեռացաւ:

Բլրի ետեւն էր անցել Աբովեանցը, իսկ մենք մեր չկեցցէները չէինք դադարեցրել: (Յուշիկներ պ. Պռօշ.)

Որքան յիշում եմ Աբովեանցը միջին հասակով, սալիտակադէմ գեղեցիկ մի երիտասարդ էր, նմանում էր իւր վարդանին, բայց ոչ նրա պէս հաստ և դէր (շատ էլ հաստ չէ). շատ դիւրաշարժ և ճարպիկ էր, սրախօս էր և քաղցրաբարոյ:

(պ. Պռօշեանի ինձ ուղղած նամակից):

Սկզբից ի վեր Աբովեանը սէր ունէր երգեր յօրինելու և հաւաքելու. իւր աշակերտներին միշտ կանչում էր իրեն մօտ երգեր ասելու. նա առհասարակ սիրում էր թէ ազգային և թէ ժողովրդական երգեր: Մի անգամ նա առաջարկում է Դենշապուր աշակերտին գալ իւր տուն և երգել, սակայն վերջինս յայտնում է, որ ինքն անկարող է բաւականութիւն պատճառելու չափ երգել, բայց գիտէ մէկ ուրիշը որը կարող է գեղեցիկ երգել (Աբ. Դատեան): Ըստ նրա համաձայնութեան Դենշապուրը պ. Դատեանի հետ գնում է. շատ երգեր ասելուց յետոյ սկսում են խաղալ նոյն իսկ կնոջ ներկայութեամբ, «Լալ-օյինի խաղալու ժամանակ չեն կարողանում երկու հոգով ծիծաղացնել Աբովեանին, վերջապէս Դատեանը համարձակւում է չըրթունքներից բռնել և շարժել, որի վրայ նոյն իսկ կինը խիստ

ծիծաղում է և այնքան մօտիկ յարաբերութիւնից վշտացած թողնում է դրանց և հեռանում:

Այս Դենշապուրը մի անգամ առաջարկում է պ. Դատեանին միասին խորհուրդ մեծ դնալու: Ջանադան տեղեր ման գալուց յետոյ գնում են իրենց ուսուցչի մօտ. Արդէն Արտվեանը լսել էր այդ մասին և շատ նեղացած էր. Դենշապուրը վստահութեամբ մտնում է և սկսում երգել. նա անմիջապէս լռեցնում է և յանդիմանում. քեզ ինչ կը սաղի, վեր ես կենում դռները ման գալիս, ինչի՞ կարօտութիւն ունիս: Սա ո՞վ է քեզ հետ,— Արգարն է՜. հանում է մի ուռլալի վերջինիս տալիս և իրեն պատուիրում անմիջապէս տուն գնալ:

Այդ ժամանակ մի մեծ դէպք պատահեց հայկական աշխարհում: Ներսէս Ն. հաստատուել էր կաթողիկոս և շուտով պիտի Բեսարաբիայից Էջմիածին գնար: Արտվեան նամակ է գրում կաթողիկոսին և խնդրում է Քանաքեռցի մի կնոջ համար, որ թոյլ տրուի նրան պսակուել, քանի որ նրան բռնի քարչեն ողորմելին յեկեղեցին, նովին բռնահարութեամբ կարգան ի վերայ նորա զկարգ ամուսնութեան: Կոնսիստորիան թոյլ էր տուել պսակուել, սակայն սինոդը երևի ըստ կաթողիկոսի արամադրութեան վճռեց չտալ իրաւունք ¹⁾:

Ներսէս կաթողիկոսին յայտնում է ոչ միայն յիշեալ կնոջ մասին, այլ և իւր վիճակի դառնութեան, իւր սիրտ կրծոց ցաւերի մասին. ի վերջին յուսահատութեան, ոչ վասն անձին ապրուստի կամ փառաց, զորս ունիմ Տեառն ողորմութեամբ, այլ վասն այնորիկ դի աւուրք իմ անցանեն ընդ վայր, զօրութիւն իմ սպառի օր ըստ օրէ, միտք իմ գլանայ, ցանկութիւնք իմ մեռանին, տեսանեմ զտարաբախտ վիճակ հայրենեաց և չունիմ հնար և միջոց օգնել նմա իւրք, որ էր առաջին և վերջին նպատակ կենաց իմոց: Փորձ Ռ Ը.

Այս խօսքերով նախապատրաստում է իւր ամուսնաթողութեան խնդիրը և կարճ ժամանակից յետոյ «Գերդաստանի և զաւակների տէր Աբով. յանկարծ 1845 թ. փետրուարի 15-ին Նրեանից դիմում է Ներսէս կաթողիկոսին և ցանկութիւն յայտնում՝ հրաժարուել աշխարհից և կուսակրօն դառնալ «Յոյս հոգեւոր հիմնաւոր կրթութեան ամենայն ազգի, նա մանաւանդ մեր, ի հոգեւորականաց միայն յառաջ գայ, բայց գոյ ի մէջ բո-

¹⁾ Պ. Նրիցեանը կարծում է որ Աբով. է եղել պատճառ կնոջ բաժանուելուն. մենք դժուարանում ենք հաւատալու ի նկատի ունենալով նրա անմեղ հոգին, պարզ սիրտը և ավետարանի կատարեալ աշակերտ լինելը: Աբով. մասին այս տեսակ կարծիք տանելը առ նուազն չափազանցութիւն է. ճիշտ է, Նրեանի հասարակութեան մէջ կան նոյնատեսակ կարծիքներ, սակայն այդ պիտի բացատրել նրա անօրինակ անկեղծութեամբ:

լոր հոգևորականաց մերոց և անձն մի որ իսկապէս ծանիցէ և կշռեսցէ զմեծախորհուրդ գիտաւորութիւն և զբարեկոյնթ քաջաջանութիւն Ձերոյ վեհափառութեան... Մտեալ յամուանութիւն՝ վաղուց հրաժարեալ եմ զայնմանէ, ոչ վասն այնորիկ զի ոչ սիրեմ զընտանիս և զգաւակունս, քաւ լիցիւ Կին իմ գերնառնացի դուով՝ կարէ լինիլ զարդ ամենայն տան իւրով բարեբարոյութեամբ և պարկեշտութեամբ, այլ այս անբուժելի ցաւ սրտիս, որ և պատճառ լիցի մահուան իմում, խափանեալ և խանգարեալ ունի զամենայն զօրութիւն իմ, աշխարհ ամենայն մեռեալ է յաչս իմ: Ձեք իմ այլ կեանք, քան բարեբախտութիւն հայրենեաց: Պահանջեսցէ ոք զկեանս իմ ի պատարագ նմա՝ պատրաստ եմ և զայն ընծայել ի զոհ: Արարէք զիս շիւղ ոտից Ձերոց, վսեմափառագոյն եպիսկոպոսապետ: Սթէ օրէնք ի ձեռքս առաջնորդաց են, քանի ևս ի ձեռս եպիսկոպոսապետաց և առաջնորդապետաց: Ձեմ ես առաջին օրինակ միայն՝ որ ցանկայ թողուլ գտուն և գաւակունս և բառնալ զիսայն Քրիստոսի. կամիմ, պատրաստ եմ հոգւով և մարմնով ի խաչ ելանել ի սիրոյ առ հայրենիս. Ձեն այս ցնորք տղայական, այլ հաստատ յօժարութիւն և փափաք առն կատարելոյ: Մինն ի բազմաբղիւն աշխարագորով վսեմագործութեան Ձերոյ եղիցի՝ դարձուցանել զիս յառաջին փեմակ իմ, որում միայն յուսամ կատարելագործել զամենայն փափաք սրբախիս: Այլ սրբազնասուրբ Տեառնդ գառաջինս կնքեսցէ զթոռն Արուիլ լինել Ձեզ գաւակ արժանաժառանգ և պիտանի որդի հայրենեաց: Դուցէ այսմ իմում օրինակի հետեւեսցին և բազումք յաշակերտաց իմոց, յորոց սիրտ փափուկ վաղուց վառեալ բորբոքեալ է իմ զնախանձ հայրենասիրութեանս՝:

Այս խնդիրը մնաց անկատար և թոյլ չարուեց նրան ամուսնուց բաժանուելու:

Ներսէս ժողովրդի սրտագին կեցցէներով առաջնորդուած գարնան եկաւ դէպի Էջմիածին. Սրեանում մեծ և փառաւոր ընդունելութիւն ցոյց տուին. Աբովեան իւր աշակերտներով ընդ առաջ զնայուց զատ, գնում է սուրբ Սարգիս՝ կաթողիկոսի վեհաբանը, որտեղ իւր աշակերտներէց երկուսը Դենշապուր և Ղօրղանեան ճառեր են կարդում. առաջինը հայերէն (ոտանաւոր) երկրորդը ռուսերէն (վերջինս դեռ մնում է):

Ներսէսը շատ հաւանում է տեսնելով նրանց ջանասիրութիւնը, նրանց գովելի յառաջադիմութիւնը խրախուսում է նրանց և խոստանում է աշակերտներէց մի խումբ ուղարկել Սևրոպա բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու համար:

Աբովեանի ուրախութեան չափ չկար, նա աւելի ոյժ է ստանում իւր բարոյական գաւակներէ յառաջադիմութեան գործըն աւելի և աւելի յառաջ տանում և այնպիսի հսկայական քայլեր է անել տալիս, որ կարող էին ուղղակի մտնել բարձրագոյն դպրոց: Գերմաներէն ոչ միայն ուղիղ կարդում և գրում

էին, այլ ազատ խօսում և հասկանում էին:

Ներսէսի օծուելուց մի քանի ամիս յետոյ Աբովեան դիմում է վեհափառին և յայտնում աշակերտների յառաջադիմութեան մասին և խնդրում է ժամանակ նշանակել: Ազգասէր հայրապետն օրհնում է Աբովեանի ջանքը և եռանդը և խոստանում է մի քանի գործերը վերջացնելուց յետոյ ժամանակ նշանակել:

Աւելի ևս ոյժ ստացաւ ազգի վերածնութեան գործի մեծ հերոսը—դարձաւ և անելի ջերմ կերպով շարունակեց իւր ուսումը: Շատ ամիսներ են անցնում, սակայն նա կրկին սպասողական դրութեան մէջ հայրապետի կարգադրութեան էր ական յառել: Տեսնելով տղաների անորոշ վիճակը կրկին դնում է ս. Եջմիածին և դիմում վեհ. կաթողիկոսին և խնդրում է ժամանակ որոշել: Կաթողիկոսը զբաղուած լինելով վիճակների առաջնորդների գործերով—միւս կողմից ինքն էլ մի քիչ անհող լինելով ասում է. «օրհնուած, ինչ անհանգիստ մարդ ես, քեզ մի բան ասացին այլ ևս ձեռք չես վերցնելու»:

Այս խօսքերը բոլորովին ջարդեցին հայ «ազնիւ տղամարդու» յոյսերը, նպատակները և նա տխուր-տրտում վերադարձաւ Երևան: «Ազգասիրական բուռն եռանդը, սէրը և այն լարուած դրութիւնը ինչով պիտի հանգստանար. եթէ ոչ արտասուէքների հեղեղներով» (Առունկ):

Սպասողական դրութեան մէջ և ապագայի ցնորքներով ոգևորուած աշակերտները հարցնում են «Պ. Աբովեան ինչ լուր, ինչ համբաւ, սակայն ոչինչ պատասխան—բայց թէ տըխուր դէմք, մոռացել երես, աղիողորմ հեծկտանք, մագեր պոկել»:

Սուգ և տխրութիւն է տիրում ուսուցչի և աշակերտների մէջ: Սակայն երկար չէ տևում: Հերոսի յատուկ եռանդով սկսում է իւր գործը միայն տարբեր ուղղութեամբ: Գերմանական ուղղութիւնն այլ ևս ձեռք չտուաւ, սկսեց ուսանելէնին հետևել «այսուհետև ուսանելէն, տղայք, դուք ինքներդ պիտի բանաք ձեզ համար ճանապարհ»:

Կեանքի զանազան հանգամանքները, անլուր բամբասանքները, յուսահատութիւնը ահռելի խոչընդոտներ են առաջացնում, կրօնաւորութեան խնդիրն անելի ևս ձգում է Աբովեանին անհուն տխրութեան մէջ: Մոռացել աշխարհայեացքներով էր այժմ դեկավարում, ուստի և կորցնում է նախկին զուարթ բնավորութիւնը:

Չնայած ուսումնարանական հոգաբարձուի յանդիմանութեան և տարօրինակ նամակներին—կառավարութիւնը գնահատում է Աբովեանին և 46 թ. դեկտ. 5-ին կողմնակի աստե-սորութեան աստիճան է տրւում¹⁾:

¹⁾ Տեսչական և ուսուցչական (աշխարհգ. թուաբան.) պաշտօնի համար ստանում էր 380 ռ.:

Այն խիստ տխրութիւնը, որ կեանքի վերջին տարիներում երևաց, ստիպում էր երբեմն փողոցներում ուտիկանի պաշտօն կատարել, նոյն իսկ ամենափոքր անկարգութիւն տեսնելուց: Միկիտանխաններից քաշում, հանում էր երեխաներին և բերում ուսումնարան: Հրապարակում բարձր ձայնով յանդիմանում էր այդպիսի տղաների ծնողներին. «Ինչու ձեր որդիներաց ինձ մօտ չէք ուղարկում, այլ միկիտանխանան էք ուղարկում. ես խօ ձեզնից փող չեմ ուզում»:

Փողոցով անցնելիս տեսնում է, որ Աֆրիկեան (Ա. Աֆ. հայրը) իրանից մի քիչ առաջ անցնող մի պաշտօնէի առաջ վերկացաւ և խորը կերպով գլուխ տուեց, իսկ յետոյ ինքն անցկացաւ և ուշադրութիւն չդարձրեց. Աբով. վիրաւորուած հասնում է և մի քանի անգամ գլխին դարկում է ասելով—մի հասարակ պաշտօնէի առաջ ծունր ես դնում, իսկ ես որ ձեր երեխաների ուսուցիչն եմ, ինձ ուշադրութիւն չես դարձնում. Ա. Դ.

Աբովեանն իւր թուրք աշակերտ Շափի բէկի և առհասարակ շատերի տունը միշտ յաճախում էր: Այս մօտիկ յարաբերութեան մասին քաղաքում վաղուց սկսել էին խօսել և վանաղան բացատրութիւններ տալ, սակայն «ազնիւ տղամարդն» արհամարհում էր այդ տեսակ ճառէ-կօսէճանքը և իւր մտերմութիւնը պահպանում թէ հայ և թէ թուրք ընտանիքների հետ:

Ձրպարտութիւնների և անհեթեթ խօսակցութիւնների տուտը չի կտրուում, այլ ընդհակառակն երկարում են և մինչև անգամ չափազանցութեան հասնում, որտեղ և ստանում է իւր փառաւոր պսակն, այն է 1848 թ. սկզբին նա արձակուած էր Սրեանի գաւառական վարժարանի տեսչութիւնից և իւր համար մասնաւոր վարժարան ունէր բացած:

Կաթողիկոսը լսելով այս մասին և շատ բարձր գնահատելով նրա ուսումնական արժանաւորութիւնն, անմիջապէս հրաւիրում է Թիֆլիզ Ներսիսեան դպրոցի տեսչութեան համար: Աբովեանը շատ ուրախանում է, որ այնուհետև պիտի ծառայէ հայոց դպրոցում...

Սակայն դեռ չտեսած իւր իղձերի և փափագների իրագործումը, իւր ուսանողական ժամանակուայ դիտաւորութիւնների կատարումն, յանկարծ 1848 թ. յունիսի 12-ի դիշերը անյայտանում է (ըստ Վ. Աբով.):

Նոյն թուականին նահանգապետը (այստեղ ապրիլ է նշանակուած) պաշտօնապէս հաղորդեց փոխարքայ իշխ. Վօրօնցովին թէ «Սրեանի գաւառական ուսումնարանի տեսչութեան պաշտօնէից արձակուած կօլլէժսկի ասսէսօր Աբովեանը ապրիլի 2-ի լուսաղէմին յայտնի չէ թէ ուր է գնացել և կորել անհետ: Նորա ընտանեաց տուած բացատրութեամբ, անհետանալուց երեք օր առաջ նա տխրութեան մէջ էր ընկել, ոչինչ չէր ուտում, սակաւ էր խօսում, հանդերձը չէր հանում և ասես թէ անքնութիւնից տանջւում էր» (ДЕТЫ.)

Տիկին Արուիսանն առաւօտեան յայտնում է ոստիկանատան, հեռագրում են զանազան կողմեր, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացւում, անհետ կորչում է մեծ մարդը «Դրոշմելով իւր դարը և ազդը»:

ԺԳ.

Արուիսանի ողբերգական մահը:

Մինչև այժմ անմահ բանաստեղծի մահուան մասին որոշ եզրակացութիւն անող չի եղել, քանի որ այնպիսի մի ժամանակում է կատարուել նրա վախճանը, որ անկարելի էր հետամուտ լինել և ճշտապէս իմանալ այդպիսի մի անձնաւորութեան անյայտանալու պատճառը: Ուստի և առաջացել են զանազան ենթադրութիւններ:

Արուիսանի անյայտանալու մասին զանազան ենթադրութիւններ կան, ոմանք քաղաքական միտումներին են վերագրում, այլք թուրքերի վրիժառութեան հետևանք են ասում, իբրև թէ պարսիկ խաների կանանց հետ ունեցած յարաբերութեան համար, նրանցից խեղտուել և անյայտացել է... Ասում են որ գլխարկը, կօշիկի մի հատը, սերթուկը գտել են Ջանգուի ափին. բայց այս ամենը բերանացի տարածուած լուրեր են, հաստատ ոչինչ չկայ. ոմանք էլ իբրև կնոջից լսած, ասում են թէ նա կորչելու նախընթաց երեկոյին շատ մտախոհ է եղել, ոչ ոքի հետ չի խօսացել, վաղ երեկոյից մինչև ուշ գիշերը ժամի մինչև չորսը շարունակ գրել է, առանց ուշադրութեան առնելու կնոջ խնդրումները վեր կենալ և պարկել:

Առաւօտադէմ իբրև թէ կնոջ քունը տանում է, մէկ էլ աչքերը բաց է անում և գտնում է ամուսինը կորած, (պ. Պ. Պոսչ. նամակից):

«Ոմանք ասում էին՝ թուրքերն են սպանել, թաղել և հետքը կորցնելու մտքով արտաքին նշանները գետի ափին են ձգել իբր թէ՛ ինքնակամ գետն է ընկել խեղդուել:

Այլք ուրիշ հաւանական և անհաւանական ենթադրութիւններ էին անում... ով գիտէ, ժամանակից առաջ ծնած մարդ էր, ամեն բան կարելի էր գուշակել, բայց հաստատ ոչինչ չի մացուեց:

Հաստատ էր միայն, որ Ջանգուն աղեցին, մաղեցին ամեն տեղ որոնեցին և դիակը չը գտան, չը գտան ու չը գտան»:

(Յուշիկ. պ. Պոսչ.)

Թէ յիրաւի այս ենթադրութիւններէց մի քանիսը բոլորովին ճիշդ են, այդ կը տեսնենք յետոյ իմ հաւաքած տեղեկութիւններէց:

Յիշատակելով բոլոր թէ դրաւոր և թէ բերանացի լուրերը անցնենք իմ հաւաքած տեղեկութիւններին:

Արուիւեանի անյայտանալուց մի քանի օր յետոյ նրա ծանօթ Վեքիլովը դալիս է տիկին Արուիւեանի մօտ և սկսում է հարց ու փորձ անել ամուսնու մասին, որ իբրև թէ ինքը ոչնչից-ոչինչ տեղեկութիւն չունի, գիւղումն է եղել եւ ուզում է իմանալ նրանից: Տիկինը պատմում է եղելութիւնը. ինքնակոչ պարոնն անմիջապէս իւր ցաւն է յայտնում և ապա առաջարկում է իւր պատրաստականութիւնը, ծառայելու և իւր բարեկամի ամուսնու նեղութիւններին մասնակից լինելու: Վեքիլովը, որ վաղուց էր աչք դրել իւր բարեկամի ունեցածի, մանաւանդ նրա գեղեցիկ տան տեղի վրայ (ուր այժմ Երևանի քաղաքային ժողովարանն է) արդէն վերջապէս կարող էր հասնել իւր նպատակին. չկար նրա զօրեղ բարեկամը, և ի՞նչ կարող էր անել մի միամիտ գերմանուհի... Շատ անգամ գնում է նա ամուսնու մօտ, ձևացնում է ամենամօտիկ բարեկամ, որ վերջ ի վերջոյ յաջողում է ինքնակոչ խնամակալի (опекуны) տեսչալի տիրոջսին հասնել:

Տիկին Արուիւեան բոլորովին իւր յոյսը չէր կտրում մարդուց. նա հաւատացած էր որ շատ շուտով կերևայ իւր ամուսինը, ուստի աշխատում էր Վեքիլովի իրաւունքներին լիազօրութիւն չտալ, միւս կողմից իբրև թոյլ կին երբեմն գիջանում էր նրա քաղաքավարի ձևերին և կարծեցեալ բարեկամութեան:

Տիկինն իրաւացի պատճառով իւր յոյսը չէր կտրում, քանի որ Արուիւեանը սովորութիւն ունէր առանց տանը յայտնելու կամ միտմտացնելու զանազան կողմեր գնալ և այնտեղից նամակ գրել թէ այս ինչ տեղն եմ միամիտ կացէք:

Շատ անգամ գերմանուհին մարդարէաբար գուշակել էր թէ ես իմ մարդուն պիտի կորցնեմ, քանի որ նա հազուադիւտ յատկութիւններով է օժտուած: Ուստի թէև երբեմն երբեմն յոյս էր յայտնում, որ անպատճառ կերևայ—սակայն աւելի շատ համոզուած էր, որ այս անգամ անդարձ կորաւ:

Վեքիլովը, որ վաղուց տեսնում էր իւր պաշտօնին, կնոջ սիրտը հանգստացնելու համար իբրև ապացոյց, որ յիրաւի Արուիւեանը է, բերում է մի կօշիկ և մի սերտիւկ, յայտնելով թէ Զանգուի ափին են գտնուել: Ուզում էր դրանով հաւատացնել տիկնոջ որ Արուիւեանը մեռել է: Վերջինս չէր յիշում չորը և կօշիկը և չէր կարողանում ճանաչել արդեօք իւր մարդուն են թէ ոչ: Կանչում էր աշակերտներին, գերձակին և կօշկակարին—մի գուցէ նրանք ճանաչեն. աշակերտները հերքում են, որ

իրենց ուսուցչինը չեն. իսկ կօշկակարը պատասխանում է «Թէ ես միայն մի կաղապար ունիմ կօշկի. ով ուզում է նոյն կաղապարովն եմ կարում. այնպէս որ չեմ կարող որոշ ասել թէ ումն է: Նոյնպիսի պատասխան է տալիս և դերձակը:

Այսպիսով Վեբիլովի առաջի փորձն անյաջող անցաւ կնոջ հաւատացնելու համար Արուիւանի խեղտուկը. ուստի և որքան աշխատեց սև հագցնել, չհալաւ, առարկելով որ ոչինչ փաստ չկայ որ ես համոզուիմ:

Սրանով չվհատուեց հնարագէտ Թուրքը, երկրորդ փորձին դիմեց. այս անգամ ոսկրներէից բռնեց: Մի օր մի քանի ոսկր և մի դանդ բերելով, ասում է—այս նրա ոսկրուներն են և գանգը, այժմ կարող ես սև հագնել: Սակայն տիկինը կրկին չի ուզում հաւատ ընծայել, միայն վերցնում է ոսկրները և տանում բժշկին ցոյց տալիս. որը զննելուց յետոյ այն եզրակացութեան է գալիս, որ 16 տարեկան աղջկայ դանդ է մի քանի տարի ջրի մէջ մնացած: Այսպէս թէ այնպէս Վեբիլովը շարունակում է լինել խնամակալ և փչացնել նրա ունեցած չունեցածը «Աստուած դիտէ թէ ինչ էր անում»: ¹⁾

Վեբիլովի բռնած դիւրքը թէ մինչև այժմ և թէ յետոյ ինչպէս կը տեսնե՞ք ցոյց է տալիս, որ նա զիտել Արուիւանի մասին, սակայն չէր կարողանում որոշ յայտնել:

Արուիւանն ունէր մի քանի Թուրք աշակերտներ, որոնցից մէկը Շաֆի բէկը ²⁾ շատ դիւր էր եկել նրան. ուստի և ամենայն աեսակ խնամք պակաս չէր անում նրանից: Սրա հայրը պարտքերի տակ է ընկնում և փախչում Պարսկաստան, Թոգնելով կնոջը և որդուն Նրևանում: Պարտատէրերն այգին պիտի ծախել տային իրանց փողը վերցնելու համար: Շաֆի բէկի մայրը իմանալով որդու և Արուիւանի մօտիկ յարաբերութիւնը

¹⁾ Այս բոլոր տեղեկութիւնները ես հաւաքել եմ տիկին Զարմանդուխտ Բաթևսկուց՝ Արուիւանի հարազատ աղջկանից ներկայութեամբ մեծ. տիկին Այխէն Տէր-Սարգսեանի. Պ. պ. Վ. Խուզաբաշեան, Յովհ. Զալալեան և Աբ. Դատեանը նոյնպէս պատմել են ինձ շատ դէպքեր:

²⁾ Շաֆի բէկի նախնիքը Նախիջևանի գաւառի Շաթլու Թրքաբնակ աւագակաբարոյ դիւղիցն են: (Յ. Զ.).

և մտերմութիւնը՝ դիմում է նրան և խնդրում օգնութիւն: Դէպի Շաֆի բէկն ունեցած յարգանքը ստիպում է սիրող ուսուցչին անմիջապէս օգնութեան ձեռք կարկառել և 700 ռ. փող տալով՝ նրան ասում է «տար պարտքերդ տուր և այգիդ՝ ազատիր, յետոյ կաշխատես քիչ-քիչ կը տաս, կամ ինչպէս կուզես»:

Այս դէպքից յետոյ Աբովեանը կապւում է այդ հրաշալի այգու հետ, որ գտնւում է Սրեանի արևելեան կողմում Դամուբրուկի կոչուած տեղում և շատ անգամ գնում է այդ այգին զբօսնելու: Թուրք խանումը իւր անկեղծ շնորհակալութիւնները միշտ յայտնում էր Աբովեանին և նրա ամուսնուն զանազան նուէրներով: Այդպիսի յարաբերութիւնը հետզհետէ տաքացնում է տաքարիւն բանաստեղծին էլ աւելի յաճախ կատարել իւր զբօսանքը այն այգում, որտեղ ամեն ոք կարող էր դուարճանալ շնչելով տեղւոյն պարզ օդը և դիտելով գեղեցիկ տեսարանները, որոնք ձգւում են դէպի հիւսիս և հարաւ:

Ժամանակակիցները սկսում են նրա վերայ կասկածել և զանազան թեր ու դէմ ենթադրութիւններ անել...

Սակայն որքան լսում էր, այնքան աւելի էր բարկանում և աւելի էր գնում, շատ անգամ իւր աշակերտների հետ միասին, որտեղ թէյ էին խմում և կանաչ խոտի վրայ արևելեան փլաւը վայելում:

Կասկածները հետզհետէ աւելի խիստ կերպարանք են ստանում. այս մասին լսելով տիկին Էմիլիայն մի քանի անգամ նկատում է ամուսնուն «քեզ ինչ կը պատկանի այդքան շուտ շուտ գնում ես մի թուրքի բաղ, գնա հայի բաղ, որտեղ գնաս որքեզ արգելին»: Առանց ուշադրութիւն դարձնելու կնոջ նկատողութիւնների վերայ շարունակում էր նա իւր զբօսանքն հէնց նոյն այգում:

Խօսակցութիւններն այնպիսի ծայրայեղութեան են հասնում, որ մի դէրք ունեցող մոլլայ նախագուշակելով վտանգաւոր ապագան, գնում է Աբովեանի կնքահայր գնդապետ Լիւդմինովի մօտ և յայտնում այն բոլոր դաւադրութիւնները, որ մի քանի թուրքերի մէջ պատրաստւում է:

Գնդապետն անմիջապէս գնում է տիկին Աբովեանի մօտ և ասում. «ես չեմ ուզում Խաչատուրին նկատողութիւն անել, տաք բնաւորութիւն ունի, կը վիրաւորուի, ասա՛ որ ինձ մօտ մի մօլլայ եկաւ և յայտնեց ժողովրդի տրտունջների և դաւադրութեան մասին, խորհուրդ տուր, որ այլ ես չգնայայն այգին»: Տիկինը ասում է որ «շատ անգամ եմ խնդրել, ճար չի լինում». «Փորձիր վերջին անգամ» աւելացնում է գնդապետը:

Աբովեանը կնոջ խօսքերը լսելուց յետոյ աւելի ևս նեղանում է և ասում. «մինչև այժմ օրական մի անգամ եմ գնացել առաւօտեան, այսուհետև 3 անգամ պիտի գնամ, խալխին ցոյց

տալու համար որ սիրտս բարի է, թող ինչ ուզում են անեն, վախեցողը չեմ...»,

Այս խօսակցութիւնից մի քանի օր յետոյ մի գիշեր լուսադէմին իւր առանձնասենեակից դուրս է գալիս և գնում նընջարանը, որտեղ պարկած է լինում իւր փոքրիկ դուստր Զարմանդուխտը և համբուրում. ապա կրկին մտնում առանձնասենեակ: Այս տարօրինակ չէր տիկնոջ համար, ուստի և ոչինչ չէ խօսում, քանի որ մի քանի անգամ արդէն նկատողութիւն աւել էր, որ թողնէ այս սովորութիւնը և քնած ժամանակ անհանդիստ չանէ երեխաներին: Սակայն նա ուշադրութիւն չէր դարձնում:

Տիկինը կարծում է, թէ նա իւր սենեակում շարունակում է պարապել, քանի որ միշտ մինչև լոյս աշխատում էր:

Առաւօտեան վեր են կենում, թէյ պատրաստում, յետոյ տեսնում որ չկայ Արովեանը: Կինը ծառային հարցնում է. արդեօք ինչ եղաւ ամուսինս. երբ դուրս եկաւ. պատասխանում է. «լուսադէմին մէկը դուռը բաց արեց, միայն չիմացայ ո՞վ էր»:

Ըստ կնոջ ասութեան, Արովեանն ուղղակի դնում է Շաֆի բէկի այգին (Շաֆի բէկը 92 թ. խօյերայով վախճանուել է): Հայրը վաղուց Պարսկաստանից վերադարձել էր և մտածում էր Արովեանի պարտքը մի կերպով վերջացնել, աւելի յարմար է համարում մի քանի հոգով բռնել Արովեանին և սպանել, որ և անում է: Սպանութիւնը կատարւում է կացնով, և ապա ամբողջում են խնկելի մարմինը այգու խորքի հին փլատակների տակ:

Թէ յիշաւի նրա սիրելի աշակերտը մասնակից է եղել սպանութեան, յայտնի չէ. ոմանք ասում են որ առաջի հարուած տուողը նա է եղել. իսկ ոմանք պատմում են թէ հայրը որդուց ծածուկ է կատարել այդ եղևունագործութիւնը: Թէև զանազան կարծիքներ կան և այլանդակ ենթադրութիւններ, ես ընդունում եմ միայն այս, որ նրա համար գերեզման փորողը եղաւ իւր բարեգործութիւնը—700 բուբլին:

Այս լուրը կայծակի արագութեամբ տարածւում է ամեն կողմ. սիրելի աշակերտները չկարողանալով դիմանալ և լսած լինելով որ Շաֆի բէկի այգում է սպանուել, խմբով դնում են մի անգամ մտիկ տալու այն հողին, որտեղ իրենց պաշտելի մարդու նշխարքն է ամփոփւում: Դեռ չմտեցած այգուն, խեղճերն սկսում են դողալ, ուսուցչի ուրուականն երևում է մեր աչքին: Դողիդող այգու այս և այն կողմից սկսում են մտիկ տալ հին-հին փլատակներին: Մի քանի թուրք երիտասարդներ տեսնելով Արովեանի աշակերտներին ասում են. «ձեր ուսուցչին էք ման գալիս, այ այնտեղ» ցոյց տալով Շաֆի բէկի այգու փլատակներից մէկը: Դրանցից մեծն անմիջապէս ընկերներին արգելում է շարունակել խօսակցութիւնը: Այլքս

ձգեցի այն փլատակի վերայ, որտեղ ցոյց տուաւ թուրքը, ջանս սարսուռ ընկաւ, ուստի թողեցի և մինչև տուն վազեցինք՝ (վ. Խ.) ¹⁾

Այս մասին մինչև այսօր վկայում են թուրք ծերերից մի քանիսը, որոնք ծանօթ են թէ Արովեանին և թէ ժամանակի հանգամանքներին: (Յ. Զ.)

Տիկին Արովեանը մի քանի օրերից յետոյ բոլորովին համոզւում է վերոյիշեալ դաւադրութեան մէջ, ուստի և թէ և ուշ խնդրում է ոստիկանապետին խուզարկել կասկածաւոր այգին: Մի քանի անգամ այս խնդիրը կրկնւում է անհետեանք:

Թուրքերն այս մասին լսելով, հանում են դիակը և ձգում Զանգուն:

«Սէթլի տղայ Մարտիրոսը ձուկ որսալու ժամանակ յանկարծ սևաքարերի մէջ մի դիակ է գտնում, չափիւր գլխին քաշած, մարմինը բոլորովին այլանդակուած, այնպէս որ չի կարողանում մարմնից ճանաչել թէ ով է. միայն կրողական ձևի չափիւր և կոճակները կարծել է տալիս, որ նորերում անյայտացած Արովեանի դիակն է: Խեղճ ձկնորսը վախենալով թէ մի գուցէ դիակի տեղը յայտնելուց ինքն ընկնի որոգայթի մէջ, քարերի արանքից հանում է և գցում ջրի զօրեղ հոսանքի մէջ»:
(Աբ. Դատ.)

Շատերը կարծում են որ դիակը այգուց բոլորովին դուրս չեն բերել, քանի որ հաւատացած էին որ ոչ ոք չպիտի խուզարկէ..., բայց ես հաւանական և ճիշտ եմ կարծում Մարտիրոսի պատմածը, որը երկիւղով իր կեանքի միայն վերջին օրերումն է պատմել:

Թէ յիրաւի այնտեղ է սպանուել՝ կրկին մի քանի փաստեր բերենք:

Տիկին Զարմանդուխտը պատմում է, որ մի անգամ մայրը ներկայ է լինում Շաֆի բէկի և Վեքիլովի մէջ տեղի ունեցած վիճարանութեան, որտեղ առաջինը երկրորդին «МОШЕННИКЪ» է ասում, իսկ երկրորդը պատասխանում է «ПОСМОТРИМЪ ЭТО ИЗЪ НАСЪ МОШЕННИКЪ»: Այս խօսքերի վրայ յանկարծ յիշում են տիկին Արովեանի ներկայութիւնն և գունատուած՝ խօսքը ուրիշ բանի վրայ են փոխում:

Մի անգամ էլ Արովեանի փեսայի մօտ (Վաղարշապատի հաշտարար միջնորդ) գալիս է Շաֆի բէկը: Խօսք է ընկնում Արովեանի ունեցածի մասին: Այդ ըոպէին մտնում է տիկին

¹⁾ Ես անձամբ պ. Յ. Զ. հետ գնացի տեսնելու վերոյիշեալ այգին. չորս կողմը բարձր պարսպով պատած էր, չկարողացանք մտնել, միայն բարձրացայ փողոցի մի ծառի վրայ և դիտեցի եղեռնագործութեան դաժան վայրը:

Ջարմանդուխտը և լսելով հօր անունը ասում է «Շաֆի բէկ, մեր տունը քանդեցիր... Աստուած չի վերցնելու, նա՛ կէս ժամ լեզուն կապում, չի կարողանում խօսել»:

Արովանի ողբերգական մահուանից անցնում է մի քանի տարիներ, իւր դուստր օր. Ջարմանդուխտն աւարտած Թիֆլիզում Մադամ Ֆաուրի երեքդասեան դպրոցը գալիս է Սրեան. և դեռ հօր անյայտանալու մասին ոչինչ չէր իմանում. ոչ ոքից չէր լսել Շաֆի բէկի այգում սպանուելու մասին: Նոր եկած օրիորդը, ցանկանում է այցելութիւններ անել, մի ուրիշ օրիորդի հետ գնում են մի բնկերուհու տուն, որը գտնւում է այն փողոցի վրայ, որտեղ է և Շաֆի բէկի այգին: Հաղիւ էր մի քանի քայլ արել, յանկարծ Թուլութիւն է զգում օր. Ջարմանդուխտը, սիրտը նուաղում է և այլ ևս չի կարողանում առաջ գնալ: Իողորովին ուժասպառ յետ է դառնում տուն և պատմում մօրն այս դէպքի մասին: Մայրն անմիջապէս արտասուում է ասելով «աղջիկս դու բարի ես, սիրտդ իմացել է որ քո հայ բիկը սպանուած է այն այգում, որի մօտով պիտի անցնէ այդ փողոցը»:

Թէև շատերին առասպել կը թուայ այս, սակայն ես դնում եմ վկայութիւնների շարքում:

Սյալիսով 48 թ. դառնում է մի ահարկու թուական հայոց կեանքի հորիզոնի համար:

50 թ. վախճանում է կինը նրաի բաբախումից, որը ստացել էր մարդու սպանութիւնից յետոյ, որովհետեւ մինչև վերջին րոպէն նա կարծում էր որ պիտի ամուսինը գայ և ամեն մի թրխկոց լսելուց՝ աղջկան ասում է. «տես, հայրդ չի՛ եկել»:

Առ Խաչատուր դպիրն Արովանց ի Դերպոյ

Տիխիս ի 25 յուն. 1832 ամի

Ողջոյն քեզ, սիրասուն եղբայր: Նոր օր, նոր յունուար. Նո՛ր արդեօք և որ յիսն կրից գրականալ, քաւ յինէն, նոյն որ հնանայն և նոյն որ նորոգի, նորոգի—հնանալով և հնանայ նորոգելով, զսէրն իմա՛ զսիրողիդ և զսիրելւոյդ, որոյ կայծ հոգիս ցոլանայ, ցոլանայ՝ և զի ի ներքոյս զիմ հրդեհէ:

Գիտեմ, զի յամսեանն եթերաճեմ Արեգին վերստին մտանէ ի նախկին կենդանատեսակն ի Խոյ, իսկ պանդխտելոյդ երբ յիւր հայրենին դարձ՝ անգիտանամ ամենին: Այս բանք են իմ առ ի ցուցանել, եթէ զմիակ անձկալիդ հոգւոյս ի մոռացունս ունել երբէք չհաճիմ, թէ և չմարթացայց զոր ինչ սուրբ սիրոյն են օրէնք՝ բովանդակ լնուլ:

Յանցանք է այս յերկարելս իմ ցայս վայր և զմիջոց գրածոյիցս. այլ մեծայոյս եմ, թէ եղբայրութեանդ որ առ իս՝ անարատ սէր, ինքնին ծածկեսցէ զամենայն ըստ դիպաց առթեալ պակասութիւնս:

Աղաչեմ զքեզ եղբայր իմ՝ աղաչեմ, մտադիր լեր, սրտադիւր, խնդութեամբ ճգնեայց. ծիրածիր ընթաց յասպարիւսիդ հայրենասիրութեան, որում լրիւ չափ զկեանքդ ողջակիզես: Իմ իսկ փորձ առեալ է բազում անգամ, զի միայնութիւն յօտարութեան՝ մըրկէ երբեմն ի մարդում զենդսրտութիւն, այլ դու զուարթ կաց Խաչատուր իմ, չեմ ես ի քէն ի բաց. յոր վայր իցես՝ մերձ եմ, ի մօտի կամ և հոգւով և մտօք, թէ և Կովկասեան բարձունք շնդ մէջ կայցեն: Քան ինձ Հայաստան՝ քեզ Դերպտ հայրենիք համարեսցի այսօր: Արարատայն յայսմ հետէ կորեաւ վայելչութիւն, երբ իշխանականն գաւազան տուաւ ի ձեռս Փերմոնւոյն, մեկին ասացից. Կարբեցի եպիսկոպոսն կաթողիկոսացեալ առ կենդանութեամբ զառամելոյն Նիքեմայ ի 8 Նոյեմբերի անցեալ ամի, գահակալէ այժմ ի Գրիգորեան Հայրապետանոցին, թողն Մարուգէի ճոխածեմ սիգայ. նորատունկ Գէորգէոսք նազաքայլ ընթանան, Կեսաբացին Բարսեղ սաստկահրաման յովորտայ. ջլբուրակերքն Էջմիածնի՝ որոց ստուերամած են մտաց անկողինք, զորս միանգամ արտաքոյ իւրեանց տեսանեն մոլորահետ զնացից՝ լուսերադանդ և օտարհաւատ անուամբք քարկոծին, թէ և գիտեն իսկ ոչ, թէ ով, կամ յորպիսեայց ոք լուսերն էր և զինչ նորայն քարոզութիւն:

Թաղիագեանն Մեսրոփը՝ զորմէ լուեալ էք թերեւ, եկեալ ի Հնդկաստանէ ջան դնէ դպրոց բանալ յաւերակս Վաղարշապատայ՝ առ ի լոյս ծագել որդւոց Հայրենեաց: Հրաշք է՝ թէ դայցէ ի դուռս ըստ յուսոյն՝ զոր ունի:

Իմ այժմու վիճակ ոչ եկեղեցականի է և ոչ աշխարհականի. կեամ՝ որպէս օրէն է կեալ պանդխտեաց յանձանօթ երկրի. յօրէ յորմէ հետէ հրաժեշտ ետու գլխովին ի ծառայանալոյ ծառայողացն կրից՝ Էջմիածնեցւոց, կեամ այդ այլ աղքատին կենօք լուռ մուռ անկեալ յաւերակս սուրբ Սարգիս անուանեալ ուխտատեղւոյն ընդ ծերունւոյն Հ. Մանուէլի խարչիմ խարչտիմ մանաւանդ յորժամ զանսպայիցն յաջողութիւն տեսանեմ: Միմիայն մխիթար մնայ ինձ այն՝ զի անհամեմատ Հ. Սալլաթեան ոգւով չափ տքնի զմիաբանութիւն իմն իբրև ըզՄխիթարայն՝ հիմնել, որպէս գիտէքդ, և զմեզ ի գոգ իւր ժողովել, այլ ո՛հ, զիմրդ յամենայն ժամ խափանարկուք ընդ առաջ ելանեն: Նրբայր իմ, իղձ մէր ի մեզ մեռանի, և զմեզ ընդ իւր մեռուցանէ: Վառեալ եմք հոգւով ես, և առաւել հոգեկիցն իմ Առաքեալ դպիր Արարատեան, այլ ի ձեռաց մերոց վճարի և ոչինչ. Յոյս իմ առ Քեզ է Խաչատուր իմ, Խաչատուր իմ, Խաչատուր իմ:

Այրեցին լափեցին զիս Էջմիածնեցիքն Խաչատուր իմ, այլ փառք նախատեսանողին անսահման բարեգթութեան, ողջ եմ, և չկամիմ ճաշակել զմահ, մինչև փարեցայց զլանջօք անձկալոյդ: Ակն ունիմ թէ զընթացս ուսմանդ յոր բուռն հարիք, աւարտեսցիք ոչ անագան:

Այլ իմ իզուր իզուր ծախեցան աւուրք ի հաւաքոյնս անդ եջմիածնի ոսկրամաշ գրազծութեամբ և ծախին իսկ ցայսօր աստէն վնասութեամբ: Չմեղանչիմ որպէս քարկոծիմս, ասելով թէ ասիաբակ ազինք, յորս յաւէտ եկեղեցականք կոյր են կամ գէթ միականիք:

Գեղամովն յայլակարծուց իմն պակսեցաւ կոխելոյ զերկիր: Եպիսկոպոսունք Մարտիրոս տեղապահ, Ստեփաննոս Տեղապահեան, Ժամօրհնող Փիլիպպոս, Յակովբոս Կոնտեցի, Մատթէոս Յովհաննէս վ. Շահրիարցի հիւրընկալ, Իսահակ սարկաւազ Գեղամով և այլք չողան յաստեայցս վայելել յանտիս: Սահակ վարդ. Դարբինեան հնա ի մահիճս: Այս է արդի վիճակ Աթոռոյն:

Չմարթիմ փութով առնուլ յընտանեացդ զգրաւոր տեղեկութիւն զվիճակէ իւրեանց կամ գէթ զպատասխանի թղթոյս, որոյ պատճառ կարծեմ այն է զի նոքա չեն սովոր արկանել ի փօշտ զթուղթ, այլ սպասեն ուղևորի, որ ոչ միշտ պատահէ: Շատ լիցի ձեզ այժմ գիտել, թէ նոքա են յողջիք բարօրութեան, ընդ որս և ես իսկ աղօթող լեալ վասն ցանկալի կենդանութեան անհամեմատ սիրելոյդ, գոչեմ համարձակ՝ ես Խաչատուրայ, և Խաչատուր ինձ:

(Փարոս № 5. 76 թ.)

Սրբազնակատար քահանայապետ

Ամենաողորմած Տէր

1. Ի դարձուցանել իմում զդէմս առ Հայրենիս, ներկայանայ ինձ նոր երևումն, արեգակնակերպ ճառագայթեալ իմոյս Հայաստանի, և խնդութիւն հոգեպարոյս փայլի, փայլիայի ի դէմս այնոցիկ ընդ որս անցին այն ոսկեղէն աւուրք մանկութեան իմոյ: Ամենայն բերան ի գոհաբանութեան և ամենայն սիրտ խնդալից ովսաննիւք որ ընդ առաջ ել նոր փեսայիդ: Այս երևումն սիրելի, այս խնդութիւն համազգային մղէ և զիս, թէ և ի բազում տարաձգութեան պանդխտացեալ, ձայնակից և երգակից ընդ այլ եղբարց իմոց և համազգէից ելեալ ընդ առաջ նորա օծելոյդ և ի սեղան սրտիս ընծայաբերեալ Ձերդ սրբազնութեան զիմ մանկական գոհաբանութիւն, զիմ մանկական շնորհաւորութիւն, առ ի ընդ երկար և բախտաւորեալ աւուրք խնդրել Ձեզ վայելել զայդ տուր երկնածիր. զդա՛հ իշխանական բազմերախտ չօր մերոյ և երջանիկ նահատակի սրբոյն Գրիգորի. խաղաղութեամբ և անվրդով յար մնալ ձեզ յաթոռ նոր և ի փառս՝ զորոց կախին սիրտք ամենայն Հայկազնէից: Զայս ցանկայ և խնդրէ ձեզ սիրտն որ կիսով չափ պատրաստ է լինել ձեզ մտերիմ և հայրենեաց հարազատ և վասն անուան նորա անձնանուէր և կենսանուէր:

2. Երևում են այս նոր և սքանչելի ի դարս փրկութեան Հայաստանի լինել գահակալ և դարագլուխ ի ժողովել որդոց նորա, լինել հայր և հովուապետ, նոր կայսր, նոր աշխարհ, նոր ազգ, և նոր հայր ազգի: Սև որ առաւելն է, դուք օրհնութեամբ նախնոյն ձերոյ ժառանգեցիք զայդ գահ, ի կենդանութեան նորա վայելէք յաջորդութիւն, որպէս թէ ցուպ լինել ծերութեան նորա ցուպ և ժողովրդեան յանձն եղելոց այժմ Զերդ հովուապետութեան: Օրինակ-անօրինակ զորս երջանիկ որդիք և օրհնեալքն յԱստուծոյ միայն վայելցեն և վայելեն...: Զինչ ոչ արգասաւորեսցէ առ այս ջերմ օրհնութիւն ձեր (ծերունոյն) յԱստուծոյն, որ բարեբախտութիւն ոչ աստուածային այժմ ի կեանքս ձեր, մինչ երջանիկն ի հողածինս օրհնութեանց և ետ ըսպսակ ձեր ի դուխս ձեր, աչք նոր տեսին զձեզ փառօք պսակեալ և սիրտ նորա խնդաց առ այդ, յորս խնդալք դուք և ամենայն որդիք հօտի ձերոյ: Ոչ անխորհուրդ այս տնտեսութիւն նախախնամողին, ոչ առանց բարեյաջող նպատակի այս կառավարութիւն վերնոյն, որ կշռով չափէ և կնքէ զվիճակ և կարգ իւրեանց ստեղծուածոց: Լինել հայր ազգի, դուխս եկեղեցւոյ, կառավարիչ ժողովրդեան. չիք ինչ ի հողեղինացս պատուականագոյն ինչ քան զայս, չիք ինչ զերազանցագոյն զորս երկրածին դք կարասցէ ընդունել ի ծառայութենէ բարձրագոյն: Սև որ սիրտ ոչ խնդացի առ այս, որ բերան ոչ լիցի տէրահամբաւն վերին պատրաստութեան: Աւետիս մեզ նոր, կրկին աւետիս: Տարածեցէք յայսմ յրջանի զլոյս ձեր և ամենաբարձրեալն առաջնորդեսցէ զընթացս ձեր ի բարին և ամենայն համազգիք օրհնեսցեն զաւուրս ձեր և զանուն լի յուսով և մխիթարութեամբ:

3. Սթէ միմիայն զ խօսեցայց, այո երջանիկ է նա՝ որ ժառանգեաց ցայդ տեղի, այն զի ազատ է այժմ ազգ մեր, ազատ աշխարհ մեր, եկեղեցիք մեր, աթոռս մեր և խաչն Փրկչական ամբառնայ, վերամբառնայ ի հալածեալ զամբարիշտս և ի բարձրացուցանել, ի պաշտպանել զփրկեալս իւր: Այս դար է յորս միմիայն յաղթականաց և մեծաց մնայ միայն ժառանգել զանմահ անուն ի յիշատակ և ի սիրտս յետ մնացից: Այս դար է, յորս առաքինիք, յուշ ամեալ զանթառամ պսակին պատականութիւն, ջանան, ջան գործեն զվայել միայն բուռն հարկանել, վայելչացուցանել զեկեղեցիս, պայծառացնել զազգս, լուսաւորել զժողովուրդս, բախտաւորել զհայրենիս, ձեռն տալ անկելոց, կանգնել զգլորեալն, չինել զաւերեալն, դարձուցանել զտկարն և յամենայն յամենայնի դարման տանել ի կանգնել և ի նորոգել զմուգայս իմաստութեան, ուր նախնիք դրուատեն, առաքինիք ներբողեն, վառք անգոսնեն, սիրտ հայրենասիրութեան կենդանոյն, մեռեալ ոսկերք ազգայնոց զուարթանան, փառք հայրենեաց մեծանայ, մանկունք զհետս քաջութեան նախնեաց որոնեն, մանկութիւն դաւարի ոգւով մեծագործութեան

և ձայնը գովչաց խառնեալք ընդ ձայնից հրեշտակաց, պատուին անմահացնեն զանուն սլառճառին այնոցիկ ամենայնիւ Առ այս լի է յուսով սիրտ իմ սրբազնասուրբ Տէր քահանայապետ, թէ և առաջի ձերդ յարարթուն և առաքինասէր հոգւոյ սլանան մտածմունքս այսոցիկ. անցեալ փառօք մեծագործութեան քան զայլ ամենայն նախնիս ձեր, գերազանցեալ մեծագործութեամբ, որպիսին Ներսէսն առաջին մեծ և Ներսէսն երկրորդ չնորհալի, ստուեր արկանել չքոյ նոցա. մնալ ընդ ստուերեաւ Այո, ոչ է կենդանի այժմ ազգայէնն Վառմշապուհ, մեծա արքայն մեր. ոչ տիրեն աշխարհին մերոյ այնոքիկ սիւնը հաստատութեան, իշխանը և ազատը ազգին մերոյ, այլ մեծ է կայսրն մեր, մեծ իշխանութիւն նորա, մեծ սէր և բարեգթութիւն նորա առ ազգն մեր, մեծ տիրախնամ հովանաւորութիւն նորա, առ ի բախտաւորել զազգ մի թափառեալ, որպիսի է ազգ մեր, քաղցրահայեաց աչք նորա անորոշ ակնարկէ և հայի յորդին Հայաստանի որպէս յորդիս Ռուսիոյ Աննախանձ սիրոյ նորա չիք ինչ զանազանութիւն, եւ նա ընտրեաց զՁեզ և նա կացոյց զձեզ լինել հովուապետ և գլուխ աղգի մերոյ, ուրեմն որ ճանապարհ, որ հնար մնայ ձեզ փակ համեմատ ցանկութեան և կամաց ամենաողորմած կայսերն մերոյ, վարել և բախտաւորել զազգ մեր, հանել զնա ի խորին մթոյ տգիտութեան ի լոյս տունջեան լուսաւորութեան. ի բաց առնուլ զանուրն դժուարատանիլի ծառայութեան և ընձեռել սրտից և կենաց նորա զնոր հոգի ազատութեան, նոր հոգի բարեբախտութեան, նոր հոգի հայրենասիրութեան և նորաստեղծեալ զխախտեալ և խամբեալ չինուածն կործանել, ի ձեզ յառին այժմ աչք ամենայն հայրենակցաց ի նորն դարու ազատութեան մերոյ, տալ մեզ զհին բախտաւորութիւն, նոր եպսիպ կանգնել ի պատմութեան ազգի մերոյ և պատմութեան օտաւազգեայց, Բաւական տընութեանց ազգ մեր, բաւական թափառանաց ժողովուրդ մեր, բաւական չարչարանաց եղբարք մեր բաւական տառապանացն հայրենակիցք մեր, բաւական է լաց որբացեալ հայրենի մեր ի վերայ կորստին սիրելի որդւոց իւրոց և փլատակք ոսկերաց նախահարց մերոց բաւական թաղցին ընդ փոշուք մոռացութեան. ի վաղուց հետէ ոչ տեսն նոքա չար և նորածին որդւոց իւրեանց ոչ լուան նոքա զդրուատ անյեղծանելի քաջագործութեան իւրեանց, ոչ քաջալերեացն հետազննացութեամբ հաւատարմաց իւրեանց և նորա թանկագին արիւնս նահատակութեանց նոցա վասն աշխարհին մերոյ, խառնեացն արիւնք ստրկաց և գերելոց յաշխարհին մերում ի ծառայից անօրինաց: Այս ամենայն են արձանք սքազէմք՝ յորս ոչ առանց խորին թառաչման և վայի և արտասուաց հայի ամենայն սիրտ հայրենասէր, արձանք յորս քաղի և մաշի հոգի իմ ընդ յուչ ածեմն իմ զայնպիսի հղօր նախնիս և ի տեսանելն զիս զայսպիսի տկար գիրիս ի ձեռս օտարազգեայց, և որպէս

իմ, նոյնպէս և հաւատարիմ և վասն այնոցիկ՝ յորս սիրտս սկըսաւ ջնունուլ կայծն հայրենասիրութեան, և յորս տակաւին ունի ջնունուլ, Ով որպիսի ասպարէզ հայրենաշինութեան, բարեկարգութեան, որպիսի ասպարէզ անմոռաց վաստակոց աստ մեզ այժմէն դար, և յայսմ ասպարիզի ով նախագլուխ, ով նախաթու, եթէ ոչ դուք Աստուածարեալ քահանայապետ, պարտէ կրկին սպասեալ նոր միջոցի, պարտէ զանց առնել զայսու բարեյաջող պատահմամբ: Ահա ասպարէզ, ուր հարկանեն երակք թագաւորաց և յանմահական փառս կրթելոց, խաղացէ յայսմ ասպարիզի և ահա ամենայն որդիք ձեր կուռն ի կուռն, սիրտ ի սիրտ համակլի, պարեացեն և ճախրեսցեն յաջմէ ձեր և յահեկէ: Աստ ընկեսցի թուամորթն, վեհերոտն, որովայնասէրն, արծաթասէրն, աստ պսակեսցի առաքելին, վահանձն, հայրենասէրն, ազգասէրն: Աստ ամաչեսցին կանացի տէր Մ և շահատակեսցին և պարտեսցին Սալլեդեանք, Մսուր, Աւաքել և այլք նոցա նմանիք: Աստ զինուորութեան երկնաւոր, ուր չարք վասնեսցեն, և առաքելնիք բարձր ի գլուխ վերճեմեսցեն շքովք: Այս խրատէ սրբազնասուրբ քահանայապետ, զորս ինքնին հաղորդակիցք ինձ ի բաժանելն ձեր ի Տփլիսաց այն ինչ ես համբուրեալ զաջս ձեր ի վեր մարգրիվանի Սիմէօն եպիսկոպոսի, կամէի առնուլ զվերջին բարեաւ մնալն կնքեցիք զսիրտ իմ և զլսելիս այսու անմոռանալի բանիւք, մի մոռասցիք զհայրենիս ձեր: Այս խրատ այնպէս քաղցր սրտի իմոյ և դաւաբացուցիչ ոսկերացս որպէս կաթն մօր իմոյ, ոչ ելցէ ի մտացս, որքան շուշ իմ կայ յիս, որքան մարմին իմ զկենդանութիւն վայելէ, ես պահեալ զայն իբրև աւանդ Աստուածապարզի, այժմ վերադարձնեմ, վերակրկնեմ լի շնորհակալութեամբ. ոչ մոռանամ զհայրենին, որքան կեայ և իշխէ գլուխդ և Հովուապետդ, ոչ մոռանամ զայն և ահա յետ սակաւ միջոցի, ես հայրենեաց և հայրենին իմ ինձ: Եթէ զիս այդպէս խրատեցիք, ապաքէն սիրտ իմ լի է յուսալով թէ և ամենայն ստորագրեալք ձեր զնոյն ընկալցին խրատ, մի գրփել, դատափետել զհայրենին, այլ կառուցանել, շինել և հաստատել: Ապաքախտ է՝ որ հեռացեալ ի հայրենեաց, դատա զվայելչութիւն յօտար աշխարհի, մոռացի զհայրենին, այլ ապաքախտազոյն ևս որ ի հայրենւոյ անդ խելալ զվայելչութիւն այլոց, ստորացեալ զարժանաւորս, հարստահարեալ , յափշտակեալ անարժան ձեռօք զփառս եղբարց իւրոց, կամիցի աստուածանալ, , փոշիտեսակ շահիւք և որք կեղտ անարգանք են այլանդակ երեսաց իւրոց, եղիցի աղաչեմ, այս սուրբ խրատ ձեր և այլոց „մի մոռանալ զհայրենիս“. որպիսիք Տէր Մարութեանն է և այլք: Կնքեսցին այսպէս բանք ձեր յայնոսիկ սիրտս՝ որք գոհական շնորհակալութեամբ անմահացուցանեն զանուն ձեր աստ և ի հանդերձեւումն, սիրտ իմ լի է յուսով ասեմ և հաւատացեալ ի բանս ձեր, թէ այժմ

շրջագեսցեն զձեզ ոչ դասք հայրենատէից, այլ հայրենասիրաց, ոչ տղիտաց, այլ իմաստնոց, ոչ մարմնամոլից այլ մարմնատէից և փոխանակեսցեն ընդ երջանիկ հովանաւորութեամբ ձերով խրճիթք գետնոց ի պալատս և պալատք անիմաստից ի խրճիթքս, կշիռ, չափ և օրէնք զորս ամեն ոք իրաւախոս զովէ և ճառարանէ: Անհնարին լինէր ինձ գտանել բանս յառաջ բերեալ անդէն զօրինակս ի լուսաւորեալ Նւրոպիոյ. այլ մեք ի գրացեաց մերոց առցուք զօրինակ: Սուրբանն թուրքաց եղեալ է զանձն ի մահ լուսաւորել զվայրենացեալ ազգ իւր, որպիսի նահատակութիւն: Փայան Նգիստոսի բաց ի բազմօրինակ բարեկարգութեանցն յաշխարհին իւրում, առաքեաց յանցեալ ամի զ40 մանկունս արաբացիս, կրթել և վարժել երոպական ուսմամբք ի վարժարանս Փարիզոյ, որպիսի ազնիւ ձեռնարկութիւն: Արքայն Զերփիոյ՝ որ ի նորոգ ազատեաց զազգ իւր ի ծառայութիւնէ տաճկաց օգնութեամբ հօր տէրութեան Ռուսաց, առաքեաց նոյնպէս մանկունս կրթել յՆւրոպիայ: Եւ մեզ միայն մնացէ ոչ հետեւել այսմ, մեզ միայն մնացէ հայել միշտ ի վատաբախտութեան ազգին մերոյ և բացասել նմա զօգնութիւն. ի լուսաւորութեան կանգնի ազգ ինչ, ի լուսաւորութեանէ ելանեն ամենայն բարեկարգութիւնք, լուսաւորութեամբ հաստատի կապ հպատակաց առ իշխանաւորս իւր, սէր առ հայրենիս իւր, սէր առ բարեկամս իւր, հնազանդութիւն առ կայսրն, երախտագիտութիւն առ երախտաւորս, պաշտպանութիւն Հայրենեաց:

Գանձի բարիս ոչ գործէր Սիմէօն կաթողիկոսն, եթէ լեալ էր յայսմ դարւոյ, այլ նա նոյնպէս իւրովսանն ազգայինութեամբ ոչ ջնջեսցի ի յիշատակէ ամենայն հայրենասէր հոգւոյ: Այս երախտագէտ յիշատակ կամի և ջանայ գրել յանմոռացութեան և զանուն ձեր այս հաւատարիմ սիրտ ցանկայ տեսանել զձեզ իսկապէս գլուխ մարմնոյ իւրոյ. գլուխ հայրենեաց իւրոց և ես յուսամ թէ այսպէս ջերմ ցանկութիւն և խանդանք ի հաւատարիմ սրտէ ընդունելի եղիցին ձեզ, քան բիւրազգի պաճաղանք և կեղծք մարդեւոյզ բարեկամաց բախտի, որոց սիրտս մտան չարիք, այն ինչ բերան նոցա զհաւատարմութիւն խոստանայ, ծածկեալ զգաւնութիւն որ ընդ քաղցրութեամբ մեղու: Յաւատ տեսանեմ զանջատեալ ազգի իմոյ որ ի Կ. Պօլ, և երկչիմ թէ մի գուցէ և մնացեալք հետեւեսցեն նոցա օրինակի. պատճառ ինքնին խօսի թէ յոր կողմանէ ելունէ այս, վասնորոյ և ես թոյլ տամ ինձ լռել և մաղթեմ երեսս անկեալ իբրև իսկական որդի, ջնջել զայս ախտ ազիտութեան յերեսաց ազգայնոց մերոց, ժողովել զպիտանի անձինս, որք կարեն օժանդակել ստորանգեալ բազմութեան: Զմինն ահա ունիք ի ներկայութեան, զՄեսրոպ Թադիսեանն— եղիցին ընկերք նորա բազում, բազում, բազում: Գանձք ձեզ եղիցի որդիք Հայաստանի և լուսաւորութիւն նոցա ձեզ փառք անմեռանելի: Եթէ ես որ այսպէս սիրէի զհայ-

ընելիս, արտասուք, անհաց, անպաշար ելի ի նմանէ, զինչ եղիցի նոցա, յորոց միտս դեռ չէ ծագեալ թէ զինչ է հայրենին և զինչ սրբազան պահպանութիւն նորա: Սա անդրէն դառնամ, սէր նորա ոչ թողցէ զիս ուրեք թէ և բիւրաւոր բարեաց իցեմ աստէն մասնակից յօտար աշխարհի, այլ ո՛հ ո՛չ այսպէս խորհի ամենայն ոք, ոչ այսպէս ցանկայ ամենայն սիրտ. առաւ-պակրութիւնք նորա յերեսաց, տգէտ, յիմար, անսիրտ հայրե-նակցաց իւրոց, յանդիմանել նմա ամենայն ուրեք և նա վճռէ հանգստեան աղքատանալ յօտարիս, քան հոգէմաշ շաւաղել ի ձեռս անողորմից: Ոչ պարսիկ, ոչ թիւրք, այլ մեք մեզէն իսկ եմք պատճառք կորստեան մերոյ և կործանման մերոյ, ատե-լով և հալածելով զիրեարս, ոչ մնաց ազգ ի բախտաւորութեան առանց միասիրտ միաբանութեան: Կորնչին աներեղթեանն ա-մենայն կապք և օրէնք մինչ յիմարք իշխեն իմաստնոց, մինչ հայրենատեացք, հայրենասիրաց, մարմնապարարք—ողջախոհից: Դեռ սարսին ոսկերք իմ, յուշ ածելն իմ զգոնգակ կատաղու-թիւն և զյափշտակումն ընչից և հանդերձից իմոց պատուա-կան հայր Յովսէփի Տէր Մարութեան, սասանելի դէմք նորա ընդ առաջ ելանին ինձ յամենայն անկեանս, նաև ի լայնակէտ հեռաւորութեանս, այլ ես քրիստոնեայ եմ, ունիմ զսիրտ քրիս-տոնէի, զսիրտ հայրենասիրի, համբերող, ներող (երկայնամիտ) լի սիրով առ բարեկամս և առ թշնամիս, յիմմէ կողմանէ նե-րեմ նմա զամենայն հարստահարութիւն իւր ընդդէմ իմ, այլ ի հայրենեաց կողմանէ աններելի են նմա, զոր առնէ, և նմանեաց նորա. վաղուց կամ անագան ոչ թողցին սիրտք հայրենասէրք խնդրել զվրէժ արդար հատուցման ի նմանէ և ի նմանեաց նո-րա. բոլոր բոլոր հայրենին մեր չէհպատակ նորա և ոչ ամենե-քեան տխմարք զանցառուք, որք տեսեալ զակնյայտնի զամե-նայն չարիս, տմարդի թուլամորթութեամբ լռեն: Արդարախոհ սիրտն ընառ ոչ լռէ յայս և ոչ ներէ զի բոլոր ազգ և վիճակ համայն ազգի մերոյ եղիցի յընդունոյն զո՛հ միոյ միայնոյ ա-նիմաստ անձի: Այժմ կայսրն մեր, իրաւախոհ, արդարակշիռ, աշխուրջ, բարեացակամ, բարեհաճոյ առ հպատակս իւր և ոչ սևադէմ պարսիկք ուր ապաստանարան էր այնպիսեաց, ամե-նայն անիրաւութիւն դատեսցեն, ամենայն զրկեալ բաւականա-ցի և արժանին արդար վրիժուց ընկալցի զհատուցումն: Հա-մարձակ խօսեցայ և խօսիմ, այլ ես յուսամ թէ անկեղծ, անե-րեսապաշտ այս, յառաջադրութիւն և սրտաբացութիւն ոչ ահա-ճոյ թուեսցեն բարեխորհուրդ քննողութեան արդար դատաս-տանի մտաց ձեռք սրբազնութեան: Սիրտ հաւատարիմ պարտ է լինել միշտ բաց թէ և բիւրաւոր հալածանք դիմադրաւեսցեն նմա, և նա է ճշմարիտ բարեկամ որ առ ականէ զարդարն խօ-սի, թէ և կեանք նորա իցեն անդէն և անդ մահու վտանգի: Ան-հնարին է ինձ տալ չափ կանացի լռութեան, մինչ լսեմ թէ Մսուր պատուական դպիրն ի Տփլիս սովամահ ճնշի և ընկերք

նորա զորկորեայս պարարին։ Աղաչանք ելանէ նորա յամենայն ժամ ի բարձունս և ամենաբարձրեայն ոչ խսալառ դարձոյց զակն, ոչ խնամել նոցա. նա՛ որ և թուչնոց անգամ հոգ տանի, զի սարեացելն. թէ ոչ հայրենազգիք զթաւսցին նոցա գացին օտարազգիք՝ որք դարման տանիցին նոքա մարդկային սարտաւորութեան։ Զեր քաղցր ակնարկութիւն քաղցրացնացէ զվիճակ ամենեցուն այնոցիկ և տէր տացէ ինձ ի մտանել իմ ի հայրենիս, յերաւի ի հայրենիս մտանել, և մի յօտարինս։

Ի վաղուց յետէ կարծեմ թէ ոչ հասին լուրք բարեհամբաւք յինէն առ ի ուրախ առնել զսիրտ սրբազնասուրբ Տեառնդ և որոց առ իս են սէր և պիտութիւն, և այլ յիրաւի իմ սարտաւորութիւն. զի այսչափ անաղանկացայ։ Պատճառ լուրթեան իմոյ էր մանաւանդ անընդհատ փոփոխութիւնս այդր, և ես սպասէի խաղաղ ժամու, որպիսի այժմ, յորս սրբազնութիւն ձեր գլուխ կարգեցաւ ազգին իմոյ։ Այս բարեպատեհ էած, զարթոյց, զուարթացոյց զիս առնուլ զգրիչ և գրել, զոր գրեցի. այլ մինչև ցարդ դեռ ոչ կարացի պատմել զինէն և զվիճակէ իմմէ։ Սիրտ ուրախ, լի զմայլմամբ բարեհամբաւ լրոց, դժուարաւ զգայ իւրն։ Յօրէ յօրմէ յետէ մտեալ է իմ ի բարեչէն քաղաքս Դորպատ և կենակցեալ ընդ պատուական ազգին Գերմանացոց և մտեալ ընդ անմոռանալի բարեբարբին իմոյ Բարբօտի և սկսեալ խաղալ ի դաշտս գիտութեան, որոյ բարի աստ մուգայն, չգիտեմ, զիմորդ անցանեն, թուչն աւուրք իմ իբրև քուն, իբրև երազ քաղցրահանգիստ։ Ի լրումն նպատակի իմոյ առ ի կատարելագործել զիս յուսման և ի հարկաւոր գիտութիւնս՝ որք պիտանի են յաշխարհին մերոյ, զի ինչ երկբայել, երթայ որպէս հարկն է, ըստ կամաց և ցանկութեան իմոյ։ Լեզուագիտութիւնն գերմանացւոց, լատինացւոց եւ այլ զանազան ուսմունք խլեն յինէն զթանգագին ժամանակն իմ եւ ես ի նոցանէ զհանոյս եւ զկերակուր մտաց եւ հոգւոյ։ Այլ թէ որ անձիւք որպիսի երեւելի, պատուական, իմաստուն պրօֆէսսորք եղեն հաղորդակից եւ խնամակալու օտարութեան իմոյ, ոչ կարեմ զանուանս նոցա առանց մեծի շնորհակալութեան եւ գոհութեան ի բերան բերել եւ ի գիր արձանացողանել։ Միայն փոխանակ այժմ բազումք (քաղցր գիր, որք մարդասիրութեամբ եւ ազատասիրութեամբ, հիւրասիրութեամբ եւ օտարասիրութեամբ իբրև զաստեղս փայլեն յաշխարհի, ոչ թողուն եւ վայրկեան մի դառնանալ վիճակի իմոյ եւ կամ տիրել սրտի իմոյ) ի սէր նոցա եւ բարեկամութիւն վայելեն զաւուրս ի քաղցրագին վիճակի։ Այսօր առ մինն վաղիւն առ միւսն եւ տուն նոցա տուն իմ։ Աչք իմ դեռ ոչ հաւատան թէ այս ամենայն սէր տուեալ լինի այնմ՝ որ հալածեալ կար ի հայրենակցաց եւ ես զայս ամենայն տամ ոչ անձին արժանաւորութեան այլ սիրոյ հայրենեաց, որ սիրելիս արար զիս աստ եւ առնէ. որքան նորոգի բորբոք նորա այնքան յաւելանան սէր եւ բարե-

կամութիւն սոցա առ իս: Եւ նոյն իսկ լուսաւոյն մինիստրն լուսաւորութեան արտաքոյ քան զարժանաւորութիւն իմ բաղդաւոր առնէ զիս: Միջոց առ միջոց մարդասիրական հաղորդակցութեամբ և հարցմամբ իւրով զեղանակէ իմմէ: Միմիայն հայկազուն և բազում և շնորհամիտ գեր. ամենեցուն աչք սիրով հայի առ իս: Միւրով զպանդխտութիւն իմ սփոփէ, ամենայն որ մխիթարէ զիս, խնդայ ընդ յառաջագիմութիւն իմ, մանաւանդ պատուական պրօֆէսորք և ազնիւ տիկնայք գերմանացւոց, ոչ հնացուցանէ ժամանակին հնութիւն զսէր նոցա, այլ մանաւանդ որքան յերկարին աստ, առ գովանի ազգս, այնքան բազմաւնան դաւք հալորդակցաց վիճակի իմոյ, ոչ որ ի մերայնոց հաւատարմութէ ինչ ինչ յաստային կենաց իմոց նկարագրէք աստէն: Ոհ, երանի թէ և այլ ազգակիցք իմ ստանային առ իս զայս խնդակցութիւն, առ շնորհամեծար ազգս գերմ. և ոչ ես միայն, Զի սղքա են յիրաւի պատկերք մարդկային զգացութեան: Այլ յայսմ ամենայնի և օրինաց իմոց պահպանութիւն կայ միշտ առաջի աչաց իմոց: Բարերարն իմ մեծաստիճան Բարբոս որ այժմ ընկտոր է տեղւոյս համալսարանի, յետ այնքան անփութատրելի երախտեաց իւրոց ի վերայ իմ, ընկալաւ և զայս վաստակ յանձին, որ մեծ է վասն իմ և անվճարելի, զի պահոց առուրս առ ինքն հաշիցից, բարեպաշտունի ամուսին երկրորդ մայր իմ և բարերարունի պատրաստէ լուսաթաթախ ձեռօքն զայս (կերակուրն վասն իմ): Եւ այր և կին անզոյդ երախտաւորք իմ, ոչ որոշեն զիս ի դասուց այլ սիրելի ազգակցաց իւրեանց: Ի քաղցր չրջանս ընտանեաց նոցա մի կամ և ես համարեալ ի նոցանէ. ի վեր քան զակնկալութիւն իմ սէր նոցա և յարգումն առ իս: Հոգի այսր առն մեծի առաւել տանջի վասն հայրենակցաց իմոց, և առ ի պահպանել զիս յօրէնս և ի ծէսս մեր, առ ի լուսաւորել յօգուտ ազգին իմոյ քան ուրուք այլ հայրենակցի, բարերար երկիւնքն վճարեացեն նմա վասն ամենայնի, զոր նա առնէ, զի ես և ազգ իմ չենք բաւական առ այն: Ահա ստորագրութիւն արդի գրութեան իմոյ. այլ միթէ խախտեսցեն այս ամենայն վայելչութիւնք զջերմեռանդութիւն իմ առ հայրենիս. լուծցեն այս ամենայն բարեմասնութիւնք զիս ի սիրոյ նորա, ծն անդր, չիք իմ այլ նպատակ առաջի, բայց եթէ ի հայրենիս հեռանել, և ծխել զնուազ շունչ. իբրև զխուսնկ առաջի ոսկերաց նախահարց իմոց, թող յիմարք խափեսցեն այսու և ըստ առաւելին մտեալ ի տուն հարսանեաց, ասացեն ճայս լաւ է քան գտուն մեր, իմ տուն հայրենիք իմ, իմ վայելչութիւն մեռանել վասն նորա, իմ փառք որդիք նորա, յորոց չրջանի ակն ունիմ տեսանել զիս երբեմն և շարժել: Ի գիշերի և տունջեան սլանան, վերանան ի միտս իմ այն նազելի կողման Արարատայ, յորս երբեմն խաղացի ըզխաղ ոսկեղէն մանկութեան իմոյ և թէ երբ տեսից զձեզ, երբ արժանացայց ներկայ յանդիման մատուցանել ձեզ զիմ երկրպագութիւնս, այդ մութ անյայտութիւն ծածկէ, նսեմացուցա-

նէ երբեմնակի զմիտս իմ, բաց յորոց չիք իմ այլ պակասութիւն, և չիրաւի երբ ծածկեացէ սիրելին գետին Հայաստանի զանպիտան ոսկերս իմ, խառնեացի արդեօք փոշի իմ ընդ երկրպագելի փոշոյ իմոյ հայրենակցաց իմոց: Ոհ, Աստուած իմ, երբ տեսցէ զայս աչք իմ, երբ յանդիմանեացէ ինձ ծուխ հայրենեաց իմոց, երբ ծիծաղեսցին ինձ ցանկալի լեբինք Հայաստանի. անդ, անդ սպառեացի շունչ իմ, մինչ կրկին ծծեցից զմարմանդ գերիւտ հարաւոյ, որ նազաքայլ է, որ ի վերայ ծաղկաբեր դաշտացն Հայաստանի անմոռանալի Հայրենեաց իմոց:

Սովին խնդալից հոգով կնքեմ զբանս և մաղթեմ, զի ներողամիտ ընկալեալ զայս իմ որդիական աւետաբերութիւն սրբտի արժանի արասջիք զիս երբեմն յիշել ի դասս այնոցիկ, որք շրջանակեն զօծեալ անձն ձեր,

Սրբազնասուրբ քահանայապետ
զիս զնուստ ծառայս
Խաչատուր Ապովեան:

1832 Դերպտ
Ի 2 Մարտի:

(Յիշատակ. Ե.)

(Մի քանի բառեր չէր հասկացուամ, այդ տեսակ բառերի տեղ գիծ եմ քաշել):

Պատճէն այն խնդրագրի, որ ուղղուած է եղել առ սինհոգոսն սուրբ Էջմիածնի հոգևորականութիւնից ազատուելու համար:

Առ սինհոգոսն լուսաւորչական գահու սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի.

Ի վերակացուէ նահանգական ուսումնարանին Տփլիսոյ
(исправляющей должность штатного смотрителя)

Խ ն դ ի ր

Ի տասնամեայ հասակի մանկութեան իմոյ մտեալ ի կրթութիւն և ընդ խնամարկութեամբ լուսածին գահու մայր Աթոռոյ Էջմիածնի, մնացի անդ զամս բազումս, ծառայեալ զքանի մի ամիս իբրև դպիր, յետ ժամանակի մտեալ ի ծառայութիւն հանգուցեալ Անտօն արքեպիսկոպոսի, եկի նովին կոչմամբ ի Տփլիս և ուսեալ աստ զամս երկուս. վերադարձայ կրկին ի սուրբ Աթոռդ ի 1826 ամին, մնացի յընթացս երկից ամաց առ ժամանակ մի, ընդ ծառայութեամբ նորին Անտօն Արհւոյ, յետ վախճանի նորա Նիքիեմ արքեպիսկոպոսի յորմէ և ստացայ զչորս աստիճան կիսաաւարկաւագութեան: Յետ մահուան նորա կարգեցայ Թարգման և գրագիր նորին վեհափառութեան հանգուցեալ Նիքիեմ կաթողիկոսի, յոր ժամանակս ի 1829 ամի եհաս ինձ ողորմութիւն նորին կայսերական մեծոս-

Թեան, որ պատճառաւ թողեալ զպաշտօն հոգևորականութեան
գնացի ի համալսարան Դերպտի, ուր մնացեալ զամս վեց յետ
աւարտման ուսման իմոյ, վերադարձեալ միւսանգամ ի հայրե-
նին իմ, թէև կամ էր ինձ ամենայն ցերմեանդութեամբ ընծա-
յել զանձն իմ անդրէն ի պաշտօն նախկին կոչման իմոյ, բայց
բազմակերպ հանգամանք և մանաւանդ զգալով թէ փոփոխու-
թիւն մտաց և վարուց իմոց ոչ կարէին պատասխանել ճիշդ,
ծանր և ժուժկալու կենցաղավարութեան հոգևորական վիճակի,
ստիպեցայ մտանել ի ծառայութիւն արքունական, յոր և գտա-
նիմ ահա զամս երկու յընթացս բոլոր այսր ժամանակի, գիտէ
ամենազէտն Աստուած, ես ոչ կամեցայ գլխովին թողուլ զհո-
գևորական կոչումն, ցանկութիւն իմ այն էր, փորձել զանձն
իմ և գիտել հաւաստի, կարելի է ինձ արդեօք յանձն առնուլ
զայն և տանել ըստ արժանւոյն, բայց բազմադիմի փորձք զհա-
կառակն ցուցին ինձ, վասն որոյ կամք իմ է գոնէ այսու ըն-
թացիւք կենաց հայթայթել զապրուստ կենաց իմոց և յայս
միտս համարձակիմ ամենախոնարհաբար խնդրել ի սրբազան
անդամոց Սինհոդոսի, որոց բազմաց յայտնի է վիճակ կենաց
իմոց և որոց բազմաց սիրտ ցանկայ բարեբախտութիւն իմ, ար-
ձակել զիս ըստ օրինի ի կոչմանէ իմմէ և շնորհել ինձ ամենա-
գթածաբար զայն թուղթ, եթէ կարելի է երկու ամօք նուաճե-
րով և թուով յառաջ զի մի երկամեայ ծառայութիւն իմ և ար-
տօնութիւն ոչնչասցի և իզուր անցցէ:

Միթէ մըք աշխարհականք են, չեն որդի Աթոռոյն, միթէ
այսու վիճակաւ ոչ կարեմ միշտ ծառայել նմա: Յայս սակս խըն-
դեմ մի անտես առնել զխնդիր իմ և ցանկալ բարւոյ իմում,
իբրև որդւոյ սրբոյ Աթոռոյդ, յորմէ բազումք ստացեալ զբախ-
տաւորութիւն կենաց և ես զիս ի նոցանէ համարելով մնամ
իսկական գերայարգութեամբ

Խ. Ծառայ Խաչատուր
Արովեանց.

1838 ի 15 Դեկտ.

Ի Տփլիս

(Խօշերայ է եղել այս թուին և թուղթը ըստ նախնական
սովորութեան ծակծկուած է):

Այս խնդրի վճիռը

Ի 23 յունուարի 39 ամի, ըստ հրամանի նորին կայսերա-
կան մեծութեան ի լուսաւորչական Հայոց սինօդի սրբոյ Էջմիած-
նի լուան զխնդիր վերակացուի նահանգական ուսումնարանին
Տփլիսոյ Խաչատրոյ Արովեանցի ի 15 դեկտ. անցեալ 38 ամի
№ 49 յորում գրէ...

Հ ր ա մ ա յ ե ց ի ն:— Համաձայն ցանկութեան կիսասարկա-

ւագ Խաչատրոյ Ապովեանց արձակել զնա ըստ որովիւն ի հոգեւորական տեսչութենէ, տալ նմա առ այն ըստ պատշաճին ըզվկայական՝ զոր՝ ի պատճառս չմատուցանելոյ յիշեալ Ապովեանց սահմանադրեալ Թուղթ զրուագաւոր, գրեալ ի վերայ հասարակ Թղթոյ առաքել զայն կանոնագրեալ եղանակաւ առ Տ. նահանգապետն Վրաստանի, խնդրելով տնօրէնութիւն նորին գերագանցութեան յանձնել զայն վկայական, ընդ ձեռն որոյ հարկն է՝ Խաչատրոյ Ապովեանց առնելով ի նմանէ զձեռագիր վասն ստացման այնորիկ. նոյն օրինակ պահանջեալ ի նմանէ հասանելիս յարքունիս, որպէս վասն ի կիր ածեալ աստ ի սխնհոդոսիս փոխանակ արքունի գրուագաւորի երկց Թերթից հասարակ Թղթոց, գերիս ռուպլիս պղնձեայ, ըստ ներկայ գործոյս, որ յաղագս արձակման Ապովեանց ի հոգեւորական կոչմանէ, այնպէս և զգին հասարակ Թղթոյն յորոց վերայ գրեցաւ նմա վկայական արձակման, փոխանակ գրուագաւորի երեք ռուբլի արժողութեամբ, գերիս ռուբլիս ևս ընդ ամենայն զվեց ռուբլիս պղնձեայ առաքել զայնս ըստ պատկանելոյն յօգուտ արքունեաց և հետեւեալն առաքելով զյիշեալ ձեռագրադիրն Ապովեանց տալ տեղեկութիւն սխնհոդոսիս:

(Քաղուած սինօդի օրագրութիւններէց):

Препровожденное Дирекціею при предписаніи отъ 24-го марта сего 1839-го года за № 380-мъ свидѣтельство, выданное мною отъ Армяно-Григорянскаго Эчмиадзинскаго синода объ увольнение меня изъ Духовнаго вѣдомства, мною получено, во удостовѣреніе чего и расписываюсь.

Исправляющій должность штатскаго смотрителя
Х. Абовянцъ

1839-го года 13-го Февраля
Тифлисъ

Դիրեկցիան ներկայացրել է կաթողիկոսին մայիսի 16-ին
1839 ամի № 5447.

Արովեանի նամակներէց մէկն ուղղուած իւր աշակերտին:

1847 Թ. օգոստոսի 17 ի Մոսկուա առ շնորհաւայլ որդեգիր ձեմարանին Տեարց Եղիազարեանց Յարութիւն Իւզբաշեանց:

Հոգեկից իմ բարեկամ,

Հիմ փափագէի յայսմ իսկ ըսպէի անկանել ի գիրկս Ձեր և ներհեղու ի սիրտ սիրելոյդ զարտասուս վշտաց և ցաւակցութեան: Սւ յայսմ զրկեցայ ի քաղցր տեսութենէ ձերմէ, ա-

մենայն ինչ պատրաստեալ էր, եկի ի Թիֆլիզ առ Ձեզ վերաթեմել:

Այլ զի՞նչ անիրաւ խօլերայն փշրեաց խորտակեաց զամենայն յոյսս և դիտաւորութիւնս իմ երանի թէ այս միայն իցէր տարաբախտութիւն իմ և ամենայն սիրելեաց և բարեկամաց իմոց. ոչ մնաց աչք, որ ոչ սգայ այժմ զթանգազին կորուստ սիրելոյ ուրուք: Ոչ մնաց սիրտ յամենայն տեղիս կառկառի, որ չէ վարակեալ այժմ արեամբ և կսկծանօք: Սւ մեզ պարտ էր ոչ մնալ անմասն յայս աշխարհաւեր հարուածոց և ես կորուսի զմայր թանգազին, զեղբայր սիրելի, ոչ ասեմ զբարեկամս և զազգակամս բազումս. ցաւել արդեօք պարտիմք առ այս, թէ փառաբանել զամենիմաստ տնօրէնութիւն այնր, որ ստեղծն զմեզ և պահպանէ: Սրկոքեանն ևս պարտիք են մեր, ցաւել և սգալ զգրկումն ի սիրելեաց մշտապէս և փառաբանել զկամս ամենագութ Արարչին, որ հարկանէ և ինքն ևս բժշկէ զսիրտ և զհոգի մեր, փառեցարուք և դուք այսու հաւատով, այսու համբերութեամբ, այսու քրիստոնէական և որդիական երկիւղածութեամբ և Քո հայր պատուական և Քո քոյր սիրելի հրեճուին ամսով միով առաջ ի դասս արդարաց: Անդ ուղղեալ յայսմ հետէ զաղօթս և զչնորհակալու սիրտ Քո, օրհնեալ զթանգազին ոսկերս և զիշատակ հանգուցելոյն և փոյթ կալ արժանաժառանգ որդի ծնողաց Քո ազգի, զայս խնդրէ և մաղթէ ի Քէն Քո մշտահարազատ բարեկամ

Խաչատուր Աբովեանց:

Նոյն Իւզբաշեանին և այս մարգարտաշար տողերն է ուղղում:

Կամայ ակամայ գրեմ ռուսերէն կամ գերմաներէն առ ձեզ, նայելով ի գրութիւնս ձեր: Գուցէ ծուլանայք ի մերս բարբառ, ես ոչ զայդ խրատ աւանդեցի ձեզ: Աններելի է գիտել զտասն լեզուս, այլ ոչ զհայրենական. ուսարուք զճոխ և զքաղցրը հայկաբանութեան առ պարոն էմինն առ ի լինել Հայկազն ըստ հոգւոյ և մարմնոյ:

(Արտագրել եմ պ. Աբ. Յովհաննիսեանի մօտ, պ. Ս. Կանայեանի միջոցով):

Աբովեանցի տեսիլքը ըստ աւանդութեան:

«Խաչատուր Աբովեանին յանձնում են Ներսէս վարդապետին կրթելու, որ այդ ժամանակ նշանակւում է Թիֆլիզի առաջնորդ և իւր հետ վերցնելով Աբովեանին տանում է Թիֆլիզ, ուր ուսուցանում էր նորան, բայց ուսման մէջ Աբովեանը ոչ մի յառաջադիմութիւն չէ ցոյց տալիս, որի համար միշտ անհանգիստ է Ներսէսը և խիստ ցաւում էր այդ բանի համար:

Աբովեանցի անընդունակութիւնը կրթութեան մէջ վշտացնում է վարդապետին, ուստի և մի քանի անգամ նախատում է, անարգում և մինչև անգամ ծեծում ու տանից դուրս է անում: Հեռու օտար երկրում արդեօք ինչ կը լինէր Աբովեանի դրութիւնը, այնպիսի մի զգայուն մատաղ երիտասարդի, որը կրթութեան մէջ իրեն այնքան թոյլ էր զգում: Մի խիստ մտատանջութիւն պաշարում է նրան. ալեկոծուած երիտասարդը հանգստութիւն չունէր. նորա խիղճը իրեն տանջում էր, քանի որ ընդունակութիւն չունէր, մինչդեռ դրա հետ խիստ փափագ ունէր կրթութիւն և ուսում ստանալու: Ներսէս վարդապետը մի անգամ ծեծելով և անիծելով դուրս է անում նրան տանից. Աբովեանը փոքրիկ պարտիզում վարդենինների հովանու տակ մեծ յուսահատութեան մէջ պարկում է և քնում. երազում մի ալեգորիկ ծերունի հրում է նորա կողը և աւետիք տալով ասում. «սրանից յետոյ լաւ կը կարգաս, վեր կաց և գնա տուն»։ Աբովեանը հարցնում է ծերունու ով լինելը և նա պատասխանում է. «Գրիգոր Լուսաւորիչն եմ» և անյայտանում: Գրիգորով վեր է կենում և գնում առաջնորդի դուռը ծեծում, վարդապետը դուրս է գալիս և բարկութեամբ հարցնում—ինչ ես կամենում, ես երդուել եմ քեզ չընդունել, —սարքազան տէր հիմա լաւ կը կարգամ, ընդունիր» և ընդունում է: «Հիմա լաւ կը կարգամ» բառերը վերագրելով երկիւղի կամենում է հէնց սկզբից նորա խաբէութիւնը պատժել և առաջարկում է կարգալու մի բան. «ընչանք էն վախտը ըսկի չէր կարժմ կարդայ և ըսկի չէր կարժմ. ամեն մի կիրք կըմկւմայէն էր ասում—հիմի ջրի դայդա գնում է, ինչ գիրք որ գնում ես առաջը, բերադի հաւասար էր նրա համար»:

(Համբարձում Աբովեանց, աշակերտ Սրեանու թեմական դպրանոցի Ս. դասարանի):

Խաչատուր Աբովեանի աշխատութիւնները եւ մի քանի ուրիշ թղթեր պահուած իւր յիշատակարաններում

1. "О курдах»,
2. Восхождение на Арапатъ „Кавказъ“-ում.

Վեննայի և Դորպատի թերթերում հնագիտական, ժողովրդական նկարագրութիւններ ունի:

Հայերն

(Սրկծալ—գրաբառ.)

1 Տեորակ.— Սիբիրի և պատուելի եղբայր, սկիզբն ազատական ճարտարապետութեան. յազատութիւն Հայաստան

նեայց (հազներգութ) ի 19 յունվ. 1830 թ. օրինակ վերապատուելի վարդապետաց Տէր Տ. հ. Մկրտիչ վարդապետի և Իգնատիոս վարդապետի ի տէր խնդալ Առ սրբազան Հայր Միքայէլ վ. Զամէան: Լիզայի վրայ (ոտան.) ի պարոն Յարութիւնէ Սհակեան Նոր-Զուղայեցւոյ վերաբնակելոյ ի Բոմբայ քաղաք Հնդկաց, դարձեալ ի նոյն պարոնէ յօրինեալ (ոտան.) 2 օրինակք. սրբազան Ներսիսի վիճակաւոր Արքեպ. ամենայն Հայոց բնակեցելոյ Վրաստան ի Նիկողայոսէ Կայսեր Ռուսաստանի: 11 տարեկան Գէորգ Ծահնազարեանի ճառը, որ ասուեցաւ նահանգական ուսումնարանումը Ներսէս կաթ. ներկայաւնալու ժամանակ (հայերէն-ռուսերէն) Ներսէս կաթ. օծման հանդիսին: Վկայք փառաց Հայաստանի:

2 Տետրակ. — Հրաժարումն ի բարեկամաց և այլն:

Քառածալ

Տետր. 1. Առ հանդէս մտից Նորին վեհափառութեան Տ. Ներսիսի սրբ. հայրապետի և ծայրագոյն կաթողիկոս ամենայն հայոց ի Հայաստան յ-8 մայիսի 1846 թ.

Բան ասացեալ ի Ստեփաննոս արքեպիսկ. Արղութեանց: Ի ներկայանալ աշակերտաց նահանգական ուսումնարանի Երևանու թոռն Գալիթ խան Ծատուրեանի մտասանամեայ մանուկն Գէորգ Ծահնազարեան ասաց զհետագայ... բանս ի հայոց բարբառու Այլ աշակերտ նահ. ուսումնարանի եղբոր որդին Յովհաննէս կաթողիկոսի՝ երկոտասանամեայ մանուկն Գրիգոր կարդաց զհետ... ոտանաւորս ի Ռուս լեզու:

Տետր. 2. Առ բարեծնունդ և սիրելի աշակերտ իմ նահանգական ուսումնարանին Տիխիսոյ ի 25 մայիսի:

1838 ամի յէջմիածին. Դաշտն Կոտայի, Շուշաւեր, Լօռի, Փամբակ, Անի, Սարգարապատ, Արմաւիր, Էջմիածին և բնակութիւն մերանդ: Վերագարձումն բարօնին. օրհնութիւն սրբալոյս միւռոնի. ելն մեր յէջմիածնէ. Երևան. Ժուլի կամ նոր Էլոյիզադ, (նամակ). Հարսանիքն մեր հոգևոր էառ զլրումն. նորին վեհափառութիւն:

Նոյն մեծուծեամբ աշխարհարս

Տետր. 1. Լինդայ պատմութիւն. Կարլոս մեծի պատմ. Երազ Պետրարկայ բանաստեղծի:

" 2. Նամակներ բարեկամի մօտ, բարեկամութեան զատիկը, ողջում ախպեր. Պարբօտ, Ղօնաղլութիւն. Քրիստոսի ծնունդը, Տարեմուտ, Թաղումն, հայրենասիրութիւն, Պարբօտի բնութիւնը, Պարբօտի գրութիւնք. Սուգ իմ աշակերտ Աղամջանեանի վրայ:

" 3. Թուրքի աղջիկը. Իշի հարսանիքը. Բարեկամի մօտ:—

" 4. Ղարիպ. (ոտան.) Յունայնութիւն աշխարհի,

այդին Ղորղանովին. Էշն ու բլբուլը. (նոտան.) Ալբի լոյս ջան
դարդ մի անիլ (նոտան.):
5. Առաջին սերը. Մադկի վանքը. Վանի—Փա-
րիսան:

Նոյն մեծութեամբ ռուսերէն

Հինգ հատ պաշտօնական գրութիւններ այս և այն պե-
տական հաստատութեան:

1. Краткіи историческій очеркъ (տպուած) г. Эрива-
на (въ 2 эк.).

2. Отчего аптекарей называютъ девяносто девятымъ.

3. У нѣмцевъ.

4. Ученный споръ въ Эривани 18 ноября.

5. Трое западныхъ мудреца сопровождаемые христіан-
скимъ муллою.

6. Извлеченіе изъ исторіи Мойсея Хоренскаго писан-
ной имъ около 485 или 490 г.

7. Краткое правило отъ словеснаго употребленія
турецкаго языка.

8. Общее замѣчаніе и преподаваніе и недостатки он-
наго и программы для первоклассныхъ двухклассныхъ училищъ.

Առանձին թղթերի վերայ.

1. Հրաժարումն բարեկամաց:

2. Աշակերտը առ հրաժարումն ընկերակցաց իւրեանց:

3. Վերջին հրաժարական քաջագոր աղբային Հերակլի:

4. Բան ասացեալ յառուր տօնի սուրբ Զատիկին յեկեղեց-
ւոյ վերացման ս. խաչին ի Մոսկով ի 1836 ամի:

5. Այլ բան համառօտ ի վերայ յարութեան:

6. Նոյնը:

7. Մտածմունք ի վերայ խաչելութեան Տեառն:

8. Յունայնութիւն աշխարհային բախտին:

9. Նահատակութիւն սրբոց Վարդանանց:

10. Գիշերն ամառային:

11. Ի վերայ հայրենասիրութեան:

12. Ի վերայ նաւագնացութեան:

13. Ի վերայ հաղորդութեան:

14. Ամառային առաւօտն ի գիւղս:

15. Մուտ գարնան:

16. Մնունդ Գրիստոսի (նոտան):

17. Յառուր տօնախմբութեան բարեկամի միոյ:

18. Առ այլ բարեկամ մի ընդ փոքր ընծայի իւր յառուր
ծննդեան Փրկչին:

19. Կղզին Բօլգհոյց (ի Կարամզինէ):

20. Թայիսայ (հին բալլադ նոտան.)

21. Հեկտոր (ոտան):

22. Խնդամիտ զգացմունք երախտագէտ հայկազնոյ վասն ազատութեան հայրենեաց իւրոց ասացեալ յՆրեան յամի 1826 ի վեշտասան հասակի իւրում (ոտան.):

23. Սրբազնագոյն Քահանայապետ գթածագոյն հովուապետատեւր (ոտան.):

24. Բան հրաժարական (ոտան.):

25. Կարօտութիւն նախնի վայելչութեան հայրենեաց իմոց ասացեալ ի 1824 ամի Նրեան (ոտան.):

26. Ողբերգ. ի վերայ մահուան բազմերախտ ուսուցչի իմոյ Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց, ազնիւ բարեկամին իմոյ Աղամանեանց Շիրազմանեան և քաղցր հօր իմոյ Յարութիւն Արդեանց գորոց զթալուրն ի միում շաբաթոջ ստացայ ի լինելն իմ ի Դերպտ 1834 12 Նոյեմ (ոտան.):

27. Աղօթք առաւօտեան (ոտան.):

28. Նախասամանութիւն (ոտան.):

29. Գարուն (ոտան.):

30. Աղերս գոհութեան առ ամենաբարձրեալն (ոտան.):

31. Ծնողասէր աղջիկն և մեծահոգի հարուստն (ոտան.):

32. Ողբ ի վերայ Միրզաջանի քաջ գնդապետի հայկազնոյ, որ մեռաւ ի 1837-ի 1 փետր. այր լի շնորհօք, սիրելի հասարակութեան, յառոյգ ժամանակի զրկեալ ի կենաց (ոտան.):

33. Նրեակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեառն Արարատ ի 1829 թ. 28 սեպ.

34. Մուտ Հայկայ ի Հայաստան ու արհաւիրք (ոտան.):

35. Տխուր տեսարան սքոյն և սքազգեաց Հայաստանի առ նահատակ. սրբոց Վարդանանց (ոտան.):

36. Առ Վարդան (ոտան.):

37. Աղերս (ոտան.):

38. Ի վերայ դամբարանի բազմերախտ ուսուցչի իմոյ Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց ի 1836 ամի 15 մայիսի ի Ն. Նախիջևան:

39. Ի լինելն իմ ի Մոսկով 1836 ամի 18 մարտի առաւօտեան:

40. Առ Էմ. Կ.

41. Առ Մ. Ա.

42. Առ Էմ.

43. Առ Ն.

ո տ ա ն ա լ ո Ր

44. Բան ասացեալ ի վերայ դամբարանին սիրելի աշակերտին իմոյ Ղարիմազ Արդութեանի ի բերանոյ ընկերաց իւրոց, որ վախճանեցաւ ի 29 մարտի 1840 ամի 15 ամի կենաց իւրոց:

45. Սուգ ի վերայ մահուան սիրելւոյն իմոյ և ուսուցչի Վալտերի ի գիշերին ուր ես պահապան եղէ նմա ի սենեկի իւրում. 1831 14 սեպտ. ի Դերպտ (ոտան.):

Եւ պ. Ղօրդանեանի մօտ գտնուած յիշատակարանում 19
կտոր թէ ոտանաւոր և թէ արձակ, որոց ցուցակը տպուած է
"ԿՈՒՆԿ"-ում և «Արձագանք»-ում:

46. Ազնէս պատմական աշխարհագրութ.

47. Ֆէօդորայ կամ որդիական սէր:

48. Օլսաննա (տպուած ԿՈՒՆԿ-ում)

49. Զանգի (տպուած ")

50. Ազնուամտութիւն և շնորհալիութիւն:

Մօտ 30 ձեռագիր նամակներ էլ գտել է պ. Երիցեանը Ս.
Էջմիածնի արխիւում:

Գերմաներէն

1) Ein Blick über den Ursprung, Volksthümlichkeit,
Sprache, sitten und gebräuche der Kurden.

2) Die Kurden.

3—4) Zwei unbeeendigte Briefe an einem liebsten Fre-
und aus Petersburg an 1835 den 27 und 28 Ianuar.

5) Ein Zeugniss vom Ararat.

Ներսէս Տէր-Կարապետեանց:

